

Η ιχνογραφία της μετάβασης

Ο ρόλος του υδάτινου στοιχείου στην εξέλιξη των Ευρωπαϊκών κοιμητηρίων

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ελίνα Τζανάκη
ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: Αμαλία Κωτσάκη

Η ιχνογραφία της μετάβασης

Ο ρόλος του υδάτινου στοιχείου στην εξέλιξη των Ευρωπαϊκών κοιμητηρίων

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ελίνα Τζανάκη
ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: Αμαλία Κωτσάκη

Ευχαριστώ πολύ την κα Κωτσάκη Αμαλία, για τις παρεμβάσεις της και τις πολύτιμες συμβουλές της καθόλη τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας.

Ευχαριστώ ακόμα τον κύριο Σκουτέλη για τη συνδρομή του, τις μ.κ και την Νατάσα για την υποστήριξη.

Περιεχόμενα

1. Εισαγωγή	σελ.6
2.Μεθοδολογία	σελ.10
3.Ερμηνεία	
-Προιστορία	σελ.18
-Κλασσικοί χρόνοι	
<i>Οι Υδάτινες πύλες</i>	σελ.24
-Ρωμαϊκά Χρόνια	
<i>Η εκτός ορίων πόλεων ταφής</i>	σελ.27
-Χριστιανισμός	
<i>Δοξασίες και Συντηριστισμός</i>	σελ.30
-Μεσαίωνας	
<i>Memento mori</i>	σελ.32
-Η Ευρώπη του 18ου αι.	
<i>Το Ύψιστο</i>	σελ.34
-Διαφωτισμός	
<i>Συμβολισμός</i>	σελ.39
-Σημερινά κατάλοιπα του παρελθόντος	σελ.45
4.Ερμηνεία	
-Το νερό ως όριο	σελ.48
-Το νερό ως δοξασία	σελ.56
-Το νερό ως ψυχολογική διαδικασία	σελ.62
-Οι Ήχοι του νερού	σελ.69
5.Αντί επιλόγου	σελ.71
Βιβλιογραφία	σελ.74
Κατάλογος εικόνων	σελ.78

1.Εισαγωγή

«Δείξτε μου τον τρόπο με τον οποίο ένα έθνος ή κοινότητα νοιάζεται για τους νεκρούς της, και εγώ θα μετρήσω με μαθηματική ακρίβεια το έλεος των ανθρώπων της, το σεβασμό τους για τους νόμους της γης, και την πίστη τους σε υψηλά ιδανικά.»

William Gladstone, 19th century politician

Τα συναισθήματα του ανθρώπου διαμορφώνονται από μορφές, αισθήσεις και την ανθρώπινη παρουσία ή απουσία. Είναι βέβαια σαφές ότι το αποτέλεσμα είναι η υποκειμενική κατανόηση της υλικής πραγματικότητας. Η επίσκεψη σε ένα κοιμητήριο είναι αδιαμφισβήτητα μια εμπειρία έκρηξης συναισθημάτων, που χαρακτηρίζονται από τη μοναδικότητα της χωρικής εμπειρίας.

Από τη γέννηση του κιόλας ο άνθρωπος ήταν ταγμένος στο φυσικό βασίλειο, ο θάνατος, λοιπόν έπρεπε να έχει την ίδια προστασία που είχε και η ζωή, έτσι η σωρός συνήθως παραδιδόταν σε ένα από τα τέσσερα στοιχεία της φύσης: Νερό, Γη, Αέρας, Φωτιά.¹ «Ο νεκρός αποδίδεται ξανά στην μητέρα για να ξαναγεννηθεί» (Carl Jung)

I. Σκοπός εργασίας

Η διερεύνηση της χρήσης του υδάτινου στοιχείου ως συμβόλου στη διαμόρφωση των ευρωπαϊκών κοιμητηρίων, από την αρχαιότητα έως σήμερα.

II. Αντικείμενο έρευνας

Κοιμητήρια στην Ευρώπη (νεκροταφεία και νεκροπόλεις), με φανερή την συμβολική σημασία του νερού ως στοιχείου σύνθεσης.

III. Βιβλιογραφική επισκόπηση

Σημαντικοί συγγραφείς ορίζουν το χώρο του νεκροταφείου ως αποτύπωμα στο τοπίο. Στο *Last Landscapes*, ο Ken Worpole², και Στα Αμερικάνικα Νεκροταφεία, η Marilyn Yalom³ εκφράζουν τέτοιες απόψεις. Στο ίδιο πεδίο έχουν επίσης διεξαχθεί και ερευνητικές εργασίες όπως αυτή της Ματί-

¹ Gaston Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα – Δοκίμιο πάνω στην φαντασία της ύλης*, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1986, σελ. 77

² Ken Worpole, *Last Landscapes-The architecture of the cemetery in the West*, Reaktion Books, London 2003

³ Marilyn Yalom, *Τα Αμερικάνικα Νεκροταφεία- 400 χρόνια Ιστορίας Μέσα Από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής*, Εκδόσεις: Αγρά, Αθήνα 2010

νας Γαλάτη, *Η Χωρική Γεωγραφία του Θανάτου, το ζήτημα του ορίου*⁴ όπως και της Kelly Jean Ard, *The reconsidered Cemetery: An Architectural Seam*⁵. Οι παραπάνω εργασίες, εξετάζουν τη θέση του κοιμητηρίου σε σχέση με τον αστικό ιστό και ως στοιχείο μέσα στο τοπίο χωρίς να αναλύουν τους συμβολισμούς μέσα σε αυτούς τους χώρους. Έτσι, τα περισσότερα παραδείγματα δεν εξετάζονται με γνώμονα το σύμβολο του νερού και την επιρροή αυτού στους τόπους ταφής. Στο πεδίο των λαϊκών παραδόσεων και δοξασιών τα Θρησκευολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα, του Γεώργιου Δημητροκάλλη⁶, αποτελούν μία χαρακτηριστική επισκόπηση των προσεγγίσεων των ελληνικών παραδόσεων, που επηρεάζουν τη θέση και την μορφή των χώρων ταφής στην ελληνική ύπαιθρο. Επιπλέον, έχουν γίνει έρευνες που συσχετίζουν τα έθιμα του θανάτου με αυτά της ταφής, όπως *Η Ψυχή*, του Παναγή Λεκατσά⁷ καθώς και έρευνες που συσχετίζουν την ψυχολογία των ζώντων έναντι στους νεκρούς τους, όπως *η Ψυχολογία και απόκρυφο*, του Carl Jung⁸ και πιο συγκεκριμένα σε σχέση με το στοιχείο του νερού στο βιβλίο του Gaston Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα*⁹. Σε ψυχολογικό επίπεδο, η σχέση των ζωντανών με τους νεκρούς είναι ένα ζήτημα που απασχολούσε από παλιά το χώρο της ψυχολογίας, καθώς υπήρχαν από την αρχαιότητα δοξασίες και

εικ1: sancataldo cemetery-Aldo Rossi

4 Ματίνα Γαλάτη, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου*. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από τη τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού], Πολυτεχνείο Κρήτης, Νοέμβριος 2012

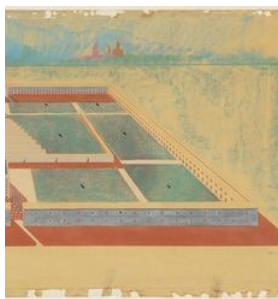
5 Kelly Jean Ard, *The reconsidered Cemetery: An architectural Seam*, University of Florida, May 2008

6 Γεώργιος Δημητροκάλλης, *Θρησκευολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα*, Εκτύπωση: Στέλιος Τσαπέτας, Αθήνα 1997

7 Παναγής Λεκατσάς, *Η Ψυχή – Η ιδέα της ψυχής και της Αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*-, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000

8 Carl Jung, *Ψυχολογία και απόκρυφο*, εκδόσεις Ιάμβλιχος, Αθήνα 2000

9 Gaston Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα – Δοκίμιο πάνω στην φαντασία της ύλης*, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1986

ερμηνείες για αυτή τη σχέση. Πλέον, την τελευταία δεκαετία απασχολεί όλο και περισσότερους ερευνητές η σχέση των τόπων ταφής με την κοινωνία και το αστικό σύνολο, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο επιδρά στην ψυχοσύνθεση του συνόλου.

Βιβλία αναφοράς:

- Ken Worpole, *Last Landscapes-The architecture of the cemetery in the West-*, Reaktion Books, London 2003
- Παναγής Λεκατσάς, *Η Ψυχή – Η ιδέα της ψυχής και της Αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου-*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000
- Gaston Bachelard, *Το νερο και τα όνειρα –Δοκίμιο πάνω στην φαντασία της ύλης*, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1986
- Collectif , *Encyclopédie des symboles*, La Pochothèque, Paris 1999

2.Μεθοδολογία

I. Μέθοδος συλλογής στοιχείων

Για την εκπόνηση της εργασίας πραγματοποιήθηκε βιβλιογραφική και διαδικτυακή έρευνα.

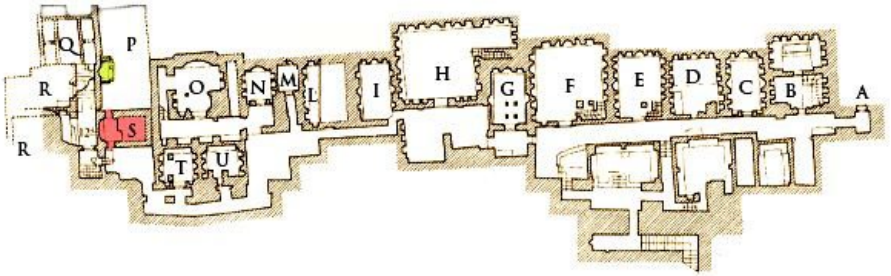
II. Ερμηνευτική μέθοδος

Ι) Υπόθεση Εργασίας

Κατά την διάρκεια των ετών, η διαδικασία της ταφής διαφέρει ανάμεσα στις χώρες και τους πολιτισμούς. Η ταφή είναι μία παράδοση που έχει ταυτιστεί με την ανθρωπότητα, με τη μνήμη και τις παραδόσεις. Οι ζώντες θυμούνται τους νεκρούς τους, τους τιμούν και εν τέλει τους συναντούν. Η ζωή μπορεί να γίνει κατανοητή **μόνο στην αντίθεση της με το θάνατο**. Η συνύπαρξη αυτών των δύο εννοιών στον ίδιο χώρο βοηθά στο να γίνουν διακριτές οι πραγματικότητες της κάθε κατάστασης, κάτι το οποίο συνδέει όλους τους πολιτισμούς και όλα τα ανθρώπινα είδη. Είναι λοιπόν, τουλάχιστον απαραίτητο η αρχιτεκτονική να ενστερνιστεί αυτή τη σημασία και να προσδιορίσει το ρόλο του νεκροταφείου στην ανθρώπινη συνείδηση. Άλλωστε σκόπιμα, ο τάφος αναφέρεται ως η τελευταία κατοικία για ένα άνθρωπο. *«Το σπίτι μέσα στο οποίο κατοικεί ένας άνθρωπος, είναι προσωρινό, αφού το πραγματικό –για την κατασκευή του οποίου αφιερώνει όλη του τη ζωή-, είναι η τελική κατοικία»* αναφέρει ο Ηρόδοτος. Η συνειδητοποίηση του θανάτου ορίζει την ανθρώπινη φύση κι αυτό πηγάζει από το γεγονός ότι γνωρίζουμε πως δεν είμαστε ως είδος αυτοκαθοριζόμενοι και ως συνέπεια ακολουθούμε τα «βήματα» των προκατόχων μας. Η αναγνώριση της σημασίας των προγόνων του κάθε λαού συναντάται σε όλες τις κουλτούρες και πολιτισμούς, η «τελευταία κατοικία» γίνεται λοιπόν, σημαντική και αναγκαία. Αναγνωρίζοντας τη σημασία της σχέσης μας με τους προγόνους και την

ταφή τους αποκτάται ιστορική νομιμότητα και καθιερώνεται η σημερινή θέση του κάθε λαού.¹⁰

10 Robert Pogue Harrison, *The dominion of the Dead*, University of Chicago Press, Chicago 2003

εικ.2: Νεκρόπολη στο Βατικανό

Εισαγωγικές έννοιες

Νεκροταφείο ή Κοιμητήριο: το [αγγλ. Cemetery, graveyard- γαλλ. Cimetiere- γερμ. Friedhof] Γενικά, ο ειδικός χώρος ενταφιασμού νεκρών, ακολουθώντας τις θρησκευτικές πεποιθήσεις που ισχύουν. ¹¹

Νεκρόπολη: συγκεντρωτικός χώρος ταφής έξω από ένα οικισμό.

Τάφος-Μνήμα-Μνημούρι (λατ. *memorium*): το [αγγλ. tomb, grave γαλλ. Tombe, tombeau] Ο τόπος ταφής του νεκρού, ως μέρος του σχετικού τελετουργικού που ισχύει διαχρονικά από την προϊστορική εποχή. Ανάλογα με τα ισχύοντα έθιμα, αποτελεί απλή εκσκαφή λάκκου στο έδαφος ή στο μέτωπο βράχου έως πολυτελές μνημείο υπέργειο ή υπόγειο, δηλωτικό της κοινωνικής αξίας του νεκρού.¹²

Υγρός τάφος (μτφ): η θάλασσα, λί-

11 Δημήτρης Φιλιππίδης-Χαράλαμπος Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», εκδόσεις: Μέλισσα, Αθήνα 2011, σελ.245

12 Δημήτρης Φιλιππίδης-Χαράλαμπος Μπούρας, «Αρχιτεκτονική», εκδόσεις: Μέλισσα, Αθήνα 2011, σελ.367

μνη κτλ, όπου βρίσκει κανείς το θάνατο.¹³

Ο διαχωρισμός της ψυχής των ζωντανών και των νεκρών, είναι μια ανάγκη που εμφανίζεται ήδη από την αρχαιότητα. Ο τρόπος με τον οποίο επιτυγχάνεται ο διαχωρισμός αυτός είναι κυρίως η ταφή. Έτσι, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τα νεκροταφεία ως ένα χώρο μνήμης των ψυχών, όπου σε κάθε μνήμα –μεταφορικά– αποτυπώνεται το ίχνος της ψυχής. Η ψυχή του νεκρού διαχωρίζεται εννοιολογικά από την ψυχή του ζωντανού. Η ψυχή του νεκρού αποκόπτεται από την κοινωνία, παύει να κοινωνεί και αποκτά ένα άλλο πρόσωπο. Η διάκριση λοιπόν, των δύο ψυχών αυτοτοποθετείται και αυτοερμηνεύεται μέσα από τα ταφικά έθιμα, τις δοξασίες και τον τρόπο που αντιμετωπίζουν οι λαοί το Θάνατο.¹⁴ Η καύση του νεκρού σώματος επίσης, είναι μία εναλλακτική που εμφανίζεται κυρίως στους αρχαίους πολιτισμούς της ανατολής. Σε κάθε περίπτωση υπάρχει η τάση της απόδοσης του νεκρού σώματος ή της στάχτης το νερό, είτε συμβολικά, είτε κυριολεκτικά. Στην Ευρώπη, ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιείται η ταφή, αντανakλά την κουλτούρα του κάθε πολιτισμού αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν την ίδια τη ζωή. Το μέγεθος και η πολυτέλεια του κάθε τάφου, καθώς και η τοπογραφική του θέση φανερώνει την κοινωνική και οικονομική θέση του ενταφιασμένου, οι μονοί τάφοι συνήθως δηλώνουν κάποια ιδιαίτερη θέση στην κοινωνία, όπως και οι τάφοι κοντά σε χώρους λατρείας ή οι τάφοι που περιέχουν «δώρα» για τον νεκρό. Σε κάθε περίπτωση οι χώροι ταφής παραμένουν ο χώρος μετάβασης στην «άλλη ζωή», και ο τόπος στον οποίο οι ζωντανοί μπορούν να επισκέπτονται τους νεκρούς τους. Επιπλέον, εάν το κοιμητήριο θεωρηθεί μία επέμβαση στο τοπίο, τότε αξίζει να σημειωθεί η φράση της Δανάης Σκαράκη και του Μάριου Νικηφορίδη: **«Η δράση του αρχιτέκτονα ξεκινά από**

εικ.3: François Gérard, Η ψυχή πέρνει από τον έρωτα το πρώτο φίλι, 1798

¹³ Υγρός τάφος, Ελληνικό Λεξικό, Τεγόπουλος-Φυτράκης, εκδόσεις: Μείζον, Αθήνα 2006, σελ.1132

¹⁴ Παναγής Λεκατσάς, Η Ψυχή-Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σελ. 11

το χώμα, περνά μέσα από το κτήριο και αντανάκλα στο περιβάλλον, φτιάχνοντας ένα νέο τοπίο»¹⁵ Αυτό το νέο τοπίο στην περίπτωση του κοιμητηρίου, αποτελεί και ένα νέο τόπο, ένα τόπο ο οποίος δημιουργείται από τους μελλοντικούς του χρήστες και αποπνέει δέος και σεβασμό. Ο τόπος του νεκροταφείου σχεδιάζεται, για να επιτρέψει στη ζωή να αναδιπλωθεί ως πράξη.¹⁶ Οι συμβολισμοί μέσα στους χώρους ενός νεκροταφείου βρίσκονται σε πλεόνασμα, στην παρούσα ερευνητική εργασία, θα εξετάσουμε το σύμβολο του νερού στο χώρο του νεκροταφείου.

¹⁵ Γιάννης Αίσωπος, Γιώργος Σημαιοφορίδης, *Τοπία εκμοντερνισμού. Ελληνική Αρχιτεκτονική '60 και '90*, εκδόσεις: ΚΑΜ, METAPOLIS press, Αθήνα 2002

¹⁶ Γιάννης Αίσωπος, Γιώργος Σημαιοφορίδης, *Τοπία εκμοντερνισμού. Ελληνική Αρχιτεκτονική '60 και '90*, εκδόσεις: ΚΑΜ, METAPOLIS press, Αθήνα 2002

Περί συμβολισμού

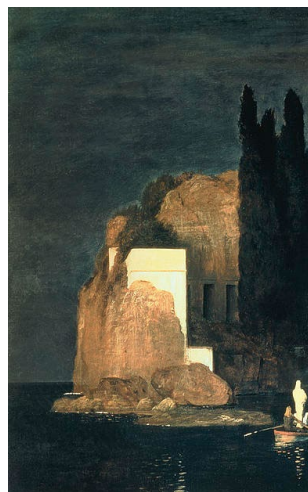
Ο άνθρωπος διαχρονικά, έχει την ανάγκη , μαζί με τον εαυτό του να στεγάσει το ακατανόητο, το ανώτερο, το μυστηριακό, προκειμένου να μπορέσει να το συγκεκριμενοποιήσει και να δώσει υπόσταση στις αόρατες δυνάμεις που ορίζουν την ύπαρξη του.¹⁷ Ήδη, ο πρωτόγονος άνθρωπος στρέφεται στο μύθο και την μαγεία, γεγονός που λειτουργεί ως προπομπός για την θρησκευτική ανάγκη του ανθρώπου. Μια ανάγκη εσωτερική που δεν καλύπτεται από τον ορθολογισμό ή την διανοητική εξέλιξη του ανθρώπου, γιατί αποτελεί τη μεταφυσική όψη της ανθρώπινης ύπαρξης. Καταλήγουμε έτσι στην έννοια του **υπερβατικού**, «καθετί δηλαδή που υπερβαίνει τα όρια της εμπειρίας, είναι ανεξάρτητο από τη συνείδηση, απρόσιτο στη γνώση και γίνεται κατανοητό μόνο με τη νόηση».¹⁸ Ως χωρική εμπειρία, το υπερβατικό δημιουργεί χώρους με το απαραίτητο αισθητηριακό και συγκινησιακό βίωμα.¹⁹ Ο συμβολισμός σε αυτούς τους χώρους γίνεται έτσι ένα αναπόσπαστο κομμάτι του σχεδιασμού που πλαισιώνει την Αρχιτεκτονική έμπνευση. Ιδιαίτερα οι χώροι που **σχετίζονται με το πνεύμα**, δηλαδή,

«ο νεκρός αποδίνεται ξανά στην μητέρα για να ξαναγεννηθεί, είναι τα σκοτεινά νερά του θανάτου να γίνουν νερά της ζωής , ο θάνατος με το κρύο αγκάλιασμα του να γίνει η μητρική αγκαλιά, όπως ακριβώς η θάλασσα, καταπίνοντας τον ήλιο, τον ξαναγεννάει στα βάθη της...Ποτέ η ζωή δεν μπόρεσε να πιστέψει στο θάνατο»

¹⁷Γιώργος Περράκης, Νίκος Σκουτέλης, Αναπαραστάσεις του Υπερβατικού-Λεξιλόγιο της μεταφυσικής στον Αρχιτεκτονικό Σχεδιασμό, εκδόσεις: Καπόν, Αθήνα 2016, σελ.9

¹⁸ Γιώργος Μπαμπινιώτης, λήμμα «υπερβατικό», στο Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, Β' Έκδοση, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε, Αθήνα, 2005

¹⁹ Γιώργος Περράκης, Νίκος Σκουτέλης, Αναπαραστάσεις του Υπερβατικού-Λεξιλόγιο της μεταφυσικής στον Αρχιτεκτονικό Σχεδιασμό, εκδόσεις: Καπόν, Αθήνα 2016, σελ.13

εικ.4:Karol Bak, *Island of the dead*, 1880

οι ναοί, τα ιερά, τα μαντεία, τα τοτέμ, και φυσικά τα νεκροταφεία λόγω του ότι σχετίζονται με την επικοινωνία με το θεϊκό στοιχείο, χρησιμοποιούν συμβολισμούς για να προιδεάζουν την υπέρβαση.²⁰ Συγκεκριμένα, οι χώροι ταφής αποτυπώνουν την αυθεντική αγωνία για το θάνατο, που σχετίζεται με την αγωνία για τις ρίζες, για την καταγωγή. Ο Αθανάσιος Σπανομαρίδης και ο Γιάννης Ζαχαριάδης σημειώνουν: «Ως προς αυτό, το μόνο ουσιαστικά αρχιτεκτονικό πρόβλημα απομονώνεται ανάμεσα σε ένα χρονικό κλικ δεξιά ενός προϋπάρχοντος κόσμου και ένα κλικ αριστερά του πρώτου ήχου. Συγκεκριμένα, το πρόβλημα είναι «το ενδιάμεσο», η γεφύρωση του χάσματος μεταξύ των δύο αυτών στιγμών.» Έτσι, πριν ακόμα ο άνθρωπος και μετέπειτα ο αρχιτέκτονας συνειδητοποιήσει την έννοια του συμβολισμού, σηματοδοτεί αυτό το χάσμα με διάφορους τρόπους. Συγκεκριμένα, στο χώρο των κοιμητηρίων οι συμβολισμοί οργανώνονται σε άξονες, με βασικό τον **κάθετο άξονα**. Σε επίπεδο φυσικό, αυτή η καθετότητα ερμηνεύεται από την επιστροφή στη μήτρα της ζωής, τη γη (προέλευση-κατάληξη). Η καθετότητα **ενώνει δύο κατευθύνσεις**, την κατεύθυνση προς τα πάνω, προς το θείο, συμβολίζοντας μια κλίμακα αξιών ανάμεσα σε **δύο κόσμους**.²¹ Κυρίαρχο ρόλο, σε αυτό το διαχωρισμό των δύο κόσμων έρχεται με τους αιώνες να παίζει το νερό, μέσα από το οποίο αποτυπώνεται αυτό το ενδιάμεσο στάδιο, το πέρασμα από την μία «όχθη» στην άλλη και **οριοθετείται η αξονικότητα**, ως ίσαλος²² γραμμή από την παρούσα διάσταση στην επόμενη.

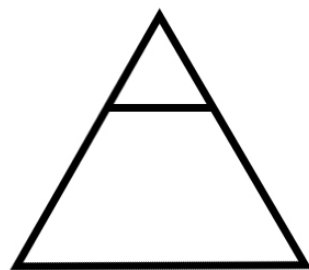
20 Γιώργος Περγράκης, Νίκος Σκουτέλης, *Αναπαραστές του Υπερβατικού-Λεξιλόγιο της μεταφυσικής στον Αρχιτεκτονικό Σχεδιασμό*, εκδόσεις: Καπόν, Αθήνα 2016, σελ.13

21 Μαρία Κουμαριανού, *Μνημεία και Νεκροί. Το Φανταστικό του Θανάτου στην σύγχρονη Ελλάδα*, Δωδώνη, Αθήνα 2008, σελ 35-36

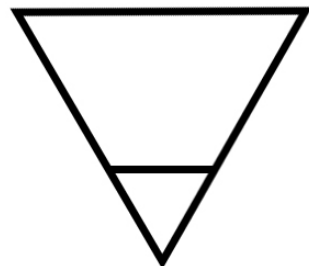
22 Ο όρος ίσαλος ή ίσαλος γραμμή ή γραμμή ισάλου (water line), είναι ναυπηγικός και τεχνικός όρος που λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψη στη φόρτωση πλοίου.

Το νερό υπόκειται σε μία αμφισημία. Διαπερνά κάθε πλευρά της υπόστασης μας, έχει άμεση σχέση με το ανθρώπινο σώμα, ταυτίζεται με την γονιμότητα, την γέννηση, την κάθαρση και ως εκ τούτου πάντα γοήτευε την ανθρώπινη φύση. Ταυτόχρονα με την ζωή το νερό συμβολίζει και τον θάνατο, προκαλεί φθορά και σήψη, υπόκειται στο δίπολο θηλυκό-αρσενικό, με το θηλυκό να αντιπροσωπεύει τις αγνές του ιδιότητες ενώ το αρσενικό τις πιο σκοτεινές. Για παράδειγμα, το νερό το οποίο γεννιέται από την πηγή, εκπροσωπεί το θηλυκό, την αγνότητα ενώ το στάσιμο και σκοτεινό νερό το αρσενικό, το μόχθο. «Ο διάβολος σπάνια έχει σχέση με τις πηγές»²³

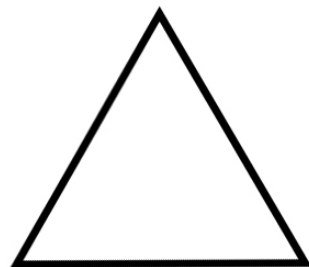
«Το νερό εδώ ενώνει τα αλληλοσυγκρουόμενα σύμβολα της γέννησης και του θανάτου. Είναι μια ουσία γεμάτη από αναμνήσεις και από προφητικές ονειροπολήσεις»²⁴

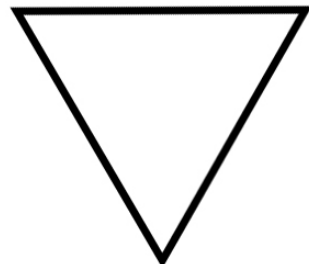
αέρας

γη

φωτιά

νερό

²³ Gaston, Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα: δοκίμιο πάνω στην φαντασία της ύλης*, μετ. Έλση Τσούτη, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα, 1985, σελ 145

²⁴ Gaston, Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα: δοκίμιο πάνω στην φαντασία της ύλης*, μετ. Έλση Τσούτη, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα, 1985, σελ 96

II) Διάκριση ενοτήτων.

Η έρευνα αναπτύσσεται από την αρχαιότητα μέχρι και σήμερα και σε υποενότητες, ανάλογα με την χρονική περίοδο, με συνιστώσα πάντα τη χρήση του νερού ως όριο, ως δοξασία ή ως παράγοντας της ψυχολογικής διαδικασίας. Σε κάθε υποενότητα, αναφέρονται χαρακτηριστικά παραδείγματα εφαρμογής και χρήσης του νερού στα κοιμητήρια και τις νεκροπόλεις.

III) Ερωτήματα

-Ποιος παράγοντας υπερευχύνει στη χρήση του υδάτινου στοιχείου;
-Υπάρχει διαφορά στον τρόπο που χρησιμοποιείται ανά τις εποχές;
-Υπάρχει κάποια διάσταση που παραμένει σε όλες τις εποχές; Ποια είναι και πώς ερμηνεύεται;
-Ποια η σχέση μεταξύ των 2 κόσμων (νεκρών-ζωντανών), και ποιος ο ρόλος του νερού στην οριοθέτηση τους;
-Τελικά, αποτελεί βασικό στοιχείο των αρχιτεκτονικών συνθέσεων των νεκροταφείων;

3.Ευρήματα

Προιστορία

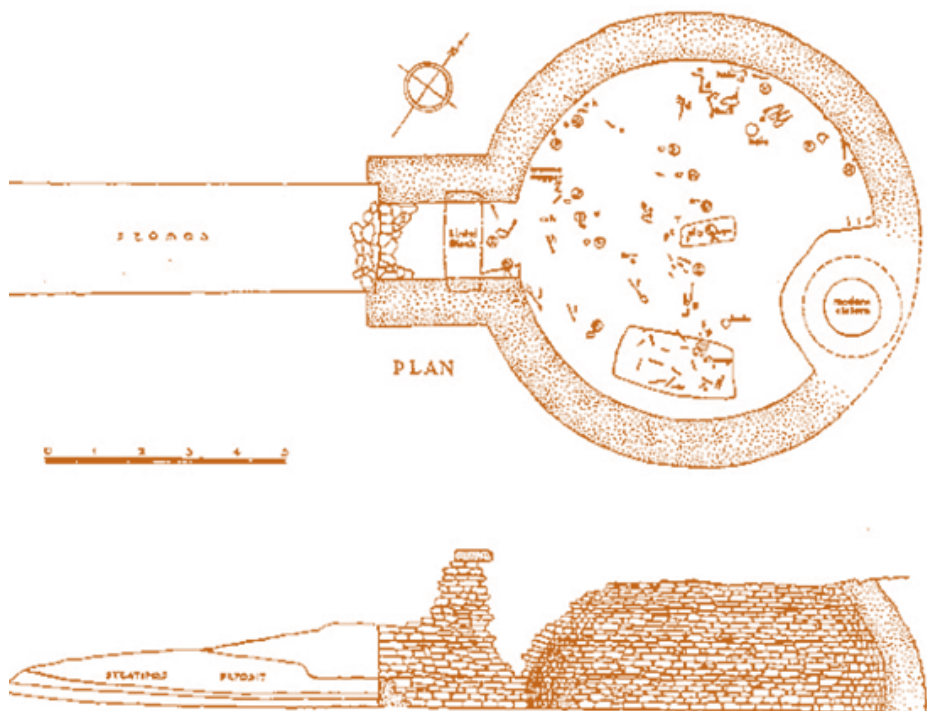
Κατά την εποχή του Χαλκού (3650-2000π.Χ.) αρχίζει να εδραιώνεται στην Κρήτη η χρήση των νεκροταφείων, κάθε οικογένεια διατηρεί το δικό της ταφικό κτήριο, όπου χρησιμοποιείται από γενιά σε γενιά για πολλούς αιώνες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι θολωτοί τάφοι –τα κυκλικά ταφικά κτήρια- τα οποία εμφανίζονται κυρίως στο νοτιοδυτικό τμήμα της Κρήτης, ενώ στο ανατολικό τμήμα επικρατούν τα ορθογώνια ταφικά μνημεία. Η σύνδεση της αρχής της ζωής με το τέλος της, εμφανίζεται στον τρόπο με τον οποίο θάβουν τους νεκρούς, **σε στάση εμβρυακή**, συνήθως σε σαρκοφάγους ή ξύλινα φέρετρα. Οι χώροι των νεκροταφείων θεωρούνταν εκείνη την εποχή ιεροί,

εικ.7: μινωική απεικόνιση ταξιδιού με καράβι

καθώς τελούνται ειδικές νεκρικές λειτουργίες.²⁵ Από τα ταφικά ευρήματα του Μινωικού πολιτισμού εκδηλώνεται μία ιδιαίτερη σχέση μεταξύ των νεκρών και το νερό. Η τάση αυτή μπορεί να αιτιολογηθεί, από την σχέση των Μινωιτών με την θάλασσα, καθώς την χρησιμοποιούσαν ως μέσο μεταφοράς και εμπορίου. Ο συσχετισμός με την **θάλασσα και το ταξίδι**, είναι άμεσα συνδεδεμένος με την έννοια του θανάτου ως ταξίδι, την μετάβαση δηλαδή

²⁵ <http://www.fhw.gr/chronos/02/crete/gr/society/index4.html>

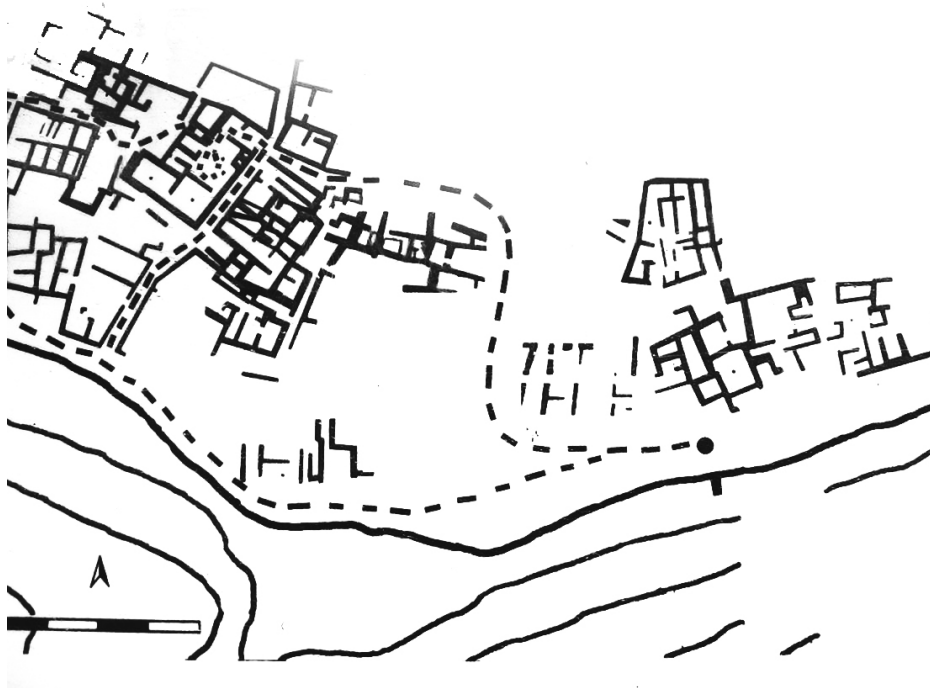

εικ.6: χαρακτηριστικό σχέδιο θολοτού τάφου

σε ένα άλλο «μέρος», μη προσβάσιμο από τους ζωντανούς. Υποσυνείδητα προκύπτει επιπλέον, ότι από την ανάγκη της σύνδεσης της αρχής της ζωής με το τέλος της χρησιμοποιούν το νερό ως σύμβολο διττής σημασίας ζωής και θανάτου. Στις κατακόμβες που βρέθηκαν, υπήρχαν ζωγραφισμένα καράβια, και τελετές στις οποίες πραγματοποιούνταν τελετουργικές πόσεις, όπου οι συγγενείς έπιναν νερό από αγγεία προς τιμήν του νεκρού και μετά τα έσπαγαν αφήνοντας τα θραύσματα τους δίπλα στον τάφο. Οι Μινωίτες φαίνεται πως ταύτιζαν την ανανέωση του νερού με την ανανέωση της ζωής, όπως το νερό δηλαδή έχει μία **ροή ανεμπόδιστη**, έτσι και η ζωή περνάει στον θάνατο.

Νεκροταφείο στο Μόχλο

Χαρακτηριστικό παράδειγμα Μινωικού τάφου κατά την εποχή του Χαλκού, βρίσκεται στη περιοχή του Μόχλου 18 χλμ. Δυτικά της σημερινής Σητείας, μία πεδινή, παράκτια λεκάνη. Μπροστά από την κύρια ακτή υπάρχει μια νησίδα, όπου μάλλον την εποχή του χαλκού ήταν ενωμένη με μια λωρίδα γης με την ακτή. Το νεκροταφείο (Πρωτομινωικό ΙΙ-Μεσομινωικό Ι) βρίσκεται στην δυτική πλευρά της νησίδας και αποτελείται από 30 τάφους. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε είναι ο ντόπιος σχιστόλιθος, και συνήθως διαθέτουν ένα ή δύο διαμερίσματα. Υπάρχουν δύο εξαιρέσεις σε αυτό τον κανόνα, 2 συγκροτήματα τοποθετημένα στο Δυτικό πλάτωμα, όπου αποτελούν μία ξεχωριστή ομάδα ταφών δομημένη με μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες. Το αποτέλεσμα που

εικ.8: Σχέδιο ανάπαράσταση αρχαιολογικού χώρου Μόχλου

εικ.9: σημερινή εικόνα Μόχλου

εικ.10: Αναπαράσταση
ταφικού κτηρίου

εικ.11: Αναπαράσταση
πιθανής θέσης λιμανιού

δημιουργείται είναι πολύχρωμο, ενισχύοντας έτσι την εκλεπτυσμένη και μνημειώδη εντύπωση του συνόλου. Το κύριο χαρακτηριστικό του νεκροταφείου είναι η ένταξη του στο περιβάλλον και η στρατηγική του θέση. Τα κτιστά τμήματα του νεκροταφείου εναρμονίζονται πλήρως με την τοπογραφία του τόπου, και μοιάζουν με φυσικές προεκτάσεις του τοπίου. Η ιδιαιτερότητα αυτή του τόπου, είναι κριτικής σημασίας για την κατανόηση του κοινωνικού ρόλου της αρχιτεκτονικής στο Μόχλο. Επιπλέον, η τοποθέτηση του νεκροταφείου δίπλα στην θάλασσα είναι συμβολική, καθώς οι δυτικοί άνεμοι οδηγούσαν τα καράβια που κατέπλεαν στο Μόχλο, μπροστά από το νεκροταφείο, γύρω από τη νησίδα και στο ανατολικό λιμάνι. Το νεκροταφείο αποτελούσε ουσιαστικά την πύλη της κοινότητας του Μόχλου, της οποίας η οικονομία στηριζόνταν στην εισαγωγή πρώτων υλών (χαλκός, χρυσός, άργυρος, ημιπολύτιμοι λίθοι) από τις οποίες κατασκεύαζαν διάφορα σκεύη και έργα τέχνης. Μετά από κάποια στάδια και την χρήση για την οποία είχαν κατασκευαστεί, τελικά τοποθετούνταν στο νεκροταφείο στο πλαίσιο της ταφικής τελετουργικής δραστηριότητας. Ο συμβολικός χαρακτήρας αυτού του κύκλου, όπου ξεκινά και καταλήγει στο νεκροταφείο, φανερώνει την σημασία του τόπου ταφής αλλά και την συμβολική τοποθέσία του νεκροταφείου δίπλα στη θάλασσα, σε θέση-κλειδί θέτοντας τους αποθανόντες τους προστάτες και εγγυητές της κοινωνίας του Μόχλου.²⁶ Η ταύτιση του θανάτου με το ταξίδι, φανερώνει την ανάγκη των ζωντανών να πιστεύουν στην συνέχιση της ζωής μετά θάνατον, και την πιθανή επιρροή που οι θανόντες έχουν στην εξέλιξη της κοινωνίας τους.

26 <https://www.aegeussociety.org/gr/index.php/excavations-and-research/vavouranakis-topography-in-east-crete/>

Σαρκοφάγος της Αγίας Τριάδας

Η τάση για την απεικόνιση της μετάβασης στο θάνατο μέσω του ταξιδιού βρίσκεται και σε κα-
τακόμβες του Μινωικού πολιτισμού, με χαρακτη-
ριστικό παράδειγμα την σαρκοφάγο της Αγίας
Τριάδας. Στις πλευρές της απεικονίζεται μια πλή-
ρης αφηγηματική ακολουθία από το τυπικό της
νεκρολατρείας και τις μεταθανάτιες αντιλήψεις
και δοξασίες των Μινωιτών. Στην εικονογραφία
των πήλινων λαρνάκων κυριαρχούν θέματα
από τον φυτικό, ζωικό και θαλάσσιο κόσμο, που
αποδίδονται με σχηματικό τρόπο χωρίς αφηγη-
ματική συνοχή. Πίσω από την προφανή διάθεση
για διακόσμηση των μοτίβων υποκρύπτεται ένας
σαφής **νοηματικός συμβολισμός**. Τα ζώα της
θάλασσας που απεικονίζονται συχνά σε λάρ-
νακες και σαρκοφάγους, συμβολίζουν το θα-
λάσσιο στοιχείο πέρα από το οποίο βρίσκονται
τα νησιά των μακαριστών νεκρών και το Ηλύσιο
πεδίο. Το άρμα και το πλοίο, που απεικονίζο-
νται συμβολίζουν το μακρινό ταξίδι του νεκρού.
Ως κατάληξη σε αυτό το ταξίδι, πολλές δοξασί-
ες τοποθετούν την ψυχή του νεκρού σε παρά-
δεισους-νησιά. Στους πρωτόγονους λαούς, ήδη
υπήρχε η πεποίθηση ότι οι ψυχές καταλήγουν σε
νησιά χαμένα στην γαλήνη κάποιου ωκεανού ή
πελάγους. Τέτοια ευρήματα, υπάρχουν από τους
πολιτισμούς της Νέας Βρετανίας, των νησιών
του Πορθμού Τόρρες, των Μαρκίζων, στους Bi-
κινγκς²⁷ και σε άλλους, γι' αυτό άλλωστε σε με-
ρικές περιπτώσεις τα φέρετρα έχουν μορφή ψα-
ριού²⁸. Επιπλέον, για τους Αρχαίους Αιγυπτίους
ο παράδεισος τους είναι «ουράνια γαλαξιακά
νησιά, τριγυρισμένα από γαλαζοσκότινα
νερά, που θα σχίσει η βάρκα ή το πλοίο»²⁹ .

27 Παναγής Λεκατσάς, *Η Ψυχή-Η ιδέα της ψυχής και της
αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*, εκδόσεις Καστα-
νιώτη, Αθήνα 2000, σελ. 270

28 Δημητροκάλλης Γεώργιος, *Θρησκευολογικά και
Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 1997, σελ. 37

29 Παναγής Λεκατσάς, *Η Ψυχή-Η ιδέα της ψυχής και
της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*, εκδόσεις
Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σελ. 235

Παρόμοιες δοξασίες εμφανίζονται και στην αρχαία Ελλάδα, όπου εκτός από την Σχερία των Φαιάκων, ο Ησίοδος αναφέρει και τις «μακάρων νήσους παρ' ὠκεανόν βαθυδίνην»³⁰.

Με το πέρασμα, σε επόμενες περιόδους της ελληνικής αρχαιότητας τα ταφικά έθιμα και οι τύποι ταφών αλλάζουν ελάχιστα, διατηρείται η τάση για την τοποθέτηση του νεκροταφείου εντός των οικισμών και οι νεκροί θάβονται με τα προσωπικά τους αντικείμενα, προκειμένου να τους συνοδεύσουν στην μεταθανάτια ζωή τους. Κατά την Γεωμετρική περίοδο η κύρια πρακτική ταφής είναι η καύση, κυρίως στα μέλη της αριστοκρατίας ή στους ενήλικες. Η ίδια πρακτική εφαρμόζεται και στην Αρχαϊκή περίοδο, όπου οι στάχτες φυλάσσονταν σε ειδικούς αμφορείς και ενταφιάζονταν σύμφωνα το εθιμοτυπικό του ενταφιασμού, ως επιρροή της Ανατολής. Η καύση εκείνα τα χρόνια ταυτιζόταν με την **ελευθερία της ψυχής** και την απομάκρυνση της από την επίγεια ζωή. Τα νεκροταφεία, αρχίζουν να τοποθετούνται εκτός των τειχών της πόλης.³¹

εικ.12: Η Σαρκοφάγος της Αγίας Τριάδας

30 Παναγής Λεκατσάς, *Η Ψυχή-Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σελ. 268

31 http://www.logiosermis.net/2012/04/blog-post_2057.html#.WPh-s_195ph

Κλασσικοί Χρόνοι

Οι Υδάτινες πύλες

Στους κλασσικούς χρόνους, επικρατεί σταδιακά η αντίληψη ότι ο νεκρός **κατευθύνεται προς τον Άδη** και για να καταλήξει εκεί πρέπει η ψυχή να περάσει στον Κάτω Κόσμο. Έτσι, στην διαδικασία του ενταφιασμού **το σώμα πλενόταν**, και καθαριζόταν με νερό, προκειμένου να εξαγνιστεί και να περάσει έτσι στον Κάτω Κόσμο. Ήταν ευρέως διαδεδομένο τότε, πως η πύλη για να φτάσεις στον Άλλο Κόσμο είναι μέσα από κάποιο ποτάμι ή λίμνη. Εκεί, σύμφωνα με την παράδοση, συναντούσε ο νεκρός τον «βαρκάρη» και δίνοντας του ένα μικρό αντίτιμο τον μετέφερε στον Άδη. Τα νεκροταφεία της κλασικής περιόδου βρίσκονταν εκτός των ορίων της πόλεως, ο τύπος της ταφής ήταν καθαρά στην βούληση της οικογένειάς του ενταφιασμένου. Τα μνήματα ήταν συνήθως λακοειδή, με κάποιο στρώμα από λίθους στο έδαφος και καμιά φορά κονίαμα στις υπόλοιπες πλευρές. Οι τάφοι, ήταν ως επί το πλείστον ατομικοί.³²

32 http://www.logiosermis.net/2012/04/blog-post_2057.html#.WZR5M1UjGUI

εικ. 13: Alexander Dmitrievich Litovchenko, *Charon carries souls across the river Styx*, 1861

εικ. 14: Η σημερινή εικόνα του Αχεροντα ποταμού

εικ. 15: Η σημερινή εικόνα του Αχεροντα ποταμού

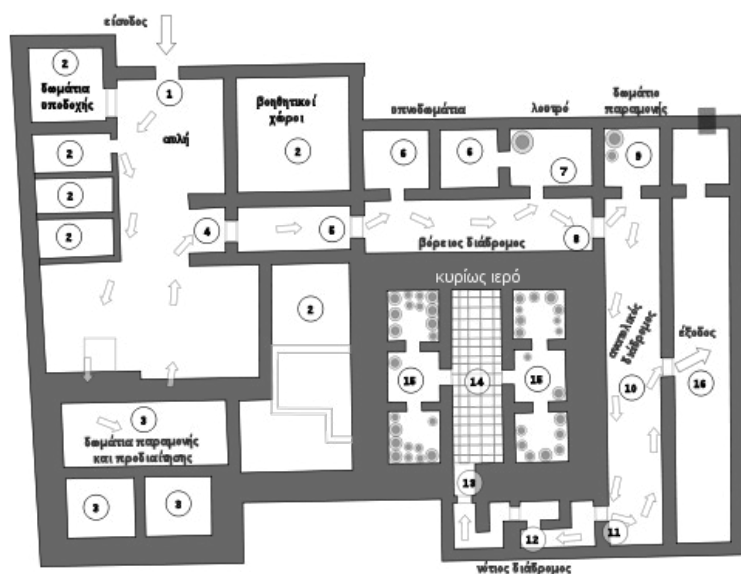
εικ. 16: Εσωτερικά του νεκρομαντείου

εικ. 17: Το νεκρομαντείο από ψηλά

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των αντιλήψεων περί της μεταφοράς μέσω του νερού στον Κάτω Κόσμο και το ρόλο του νερού ως φράκτη αλλά και παράλληλα και ως πύλη για τις ψυχές των νεκρών είναι το Νεκρομαντείο του Αχέροντα. Το αρχαίο Νεκρομαντείο βρίσκεται στο χωριό Μεσοπόταμος, του νομού Πρεβέζης, στο σημείο όπου κατά τον Όμηρο «έσμιγε ο ποταμός Αχέρων με τον Κωκυτό και τον Πυριφλεγέθοντα, στις βορειοδυτικές όχθες της Αχερούσιας Λίμνης, η οποία αποτελούσε την είσοδο του κόσμου των ψυχών.» Το Νεκρομαντείο βρίσκεται στην κορυφή ενός λόφου, στον οποίο κατέφθαναν οι επισκέπτες του Ακρωτηρίου Χειμέριο του χωριού Αμμουδιά, προκειμένου να έρθουν σε επαφή με τις ψυχές των νεκρών τους. Η μορφή του, μπορούμε να πούμε ότι ταυτίζεται με μεγαλοπρεπές ταφικό μνημείο της Ανατολής του 5^{ου} αι. , αποτελείται από πολυγωνική τοιχοδομία και σιδερόφρακτες πύλες. Η εσωτερική διαίρεση του νεκρομαντείου γίνεται με διαδρόμους, κάτι που εξυπηρετεί τη λατρεία και τις τελετουργίες των Θεών του θανάτου. Το κυρίως ιερό χωρίζεται με δύο παράλληλους τοίχους σε μία κεντρική αίθουσα και δύο μικρές πλαϊνές. Κάτω από την Κεντρική αίθουσα, βρίσκεται μία υπόγεια αίθουσα, η αποκαλούμενη Ιερά Κρύπτη, η οποία είναι λαξευμένη στο βράχο και η οροφή της στηρίζεται σε δεκαπέντε τόξα από πωρόλιθο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ακουστική του χώρου, η οποία στόχευε στην έντονη **ψυχοακουστική εμπειρία του επισκέπτη**. Ο χώρος είναι συνειδητά κατασκευασμένος έτσι ώστε να επικρατεί απόλυτη ησυχία, με ιδιαίτερα χαμηλές τιμές του χρόνου αντήχησης και του θορύβου βάθους.³³ Το νε-

κρομαντείο λοιπόν συνόδευε την πύλη για τον Άδη, η οποία σύμφωνα με τις δοξασίες βρισκόταν μέσα στην Αχερούσια λίμνη. Η ίδια η ονομασία του Αχέρωντα ποταμού και κατ' επέκταση της Αχερούσιας λίμνης προέρχεται από την αρχαία λέξη άχος, δηλαδή ο ποταμός των στεναγμών. Μια άλλη ερμηνεία λέει ότι προέρχεται από τη ρίζα αχ της μορφής άχη του ηχέω, δηλαδή ο ποταμός που κάνει θόρυβο, ηχώ³⁴. Ο παραπόταμος του, Κωκυτός είναι και αυτός ένα από τα ποτάμια που διέσχιζαν τον Άδη και ετυμολογικά το όνομα του ερμηνεύεται ως ποταμός του Θρήνου (Κωκυτός=θρήνος). Για τους αρχαίους Έλληνες οι υπερφυσικές ιδιότητες του νερού δεν έχουν όρια, κάθε ποταμός είχε ένα ιερό σκοπό να «καθαρίσει» τους ανθρώπους από κάτι, είτε αυτό ήταν ο θάνατος είτε αυτό ήταν κάτι άλλο όπως ο έρωτας, ή μια ασθένεια.

εικ.18: Κάτοψη του Νεκρομαντείου

34 Ελευθερουδάκης (έκδ.) (1927). «Αχέρων». Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη. 2. Αθήνα, σελ. 759

Γενικότερα όμως, το νερό των ποταμών χρησίμευε σε καθαρμούς, γι' αυτό και στα λόγια του Σοφοκλή αναφέρεται παραστατικά: «οἶμαι γαρουτ' αν' Ἰστρον οὔτε Φάσιν αν νίψαι καθαρμῶ τηνδε την στέγην, ὅσα κεῦθει τα δ' αὐτὶκ' ἐς το φως φανεί κακά».

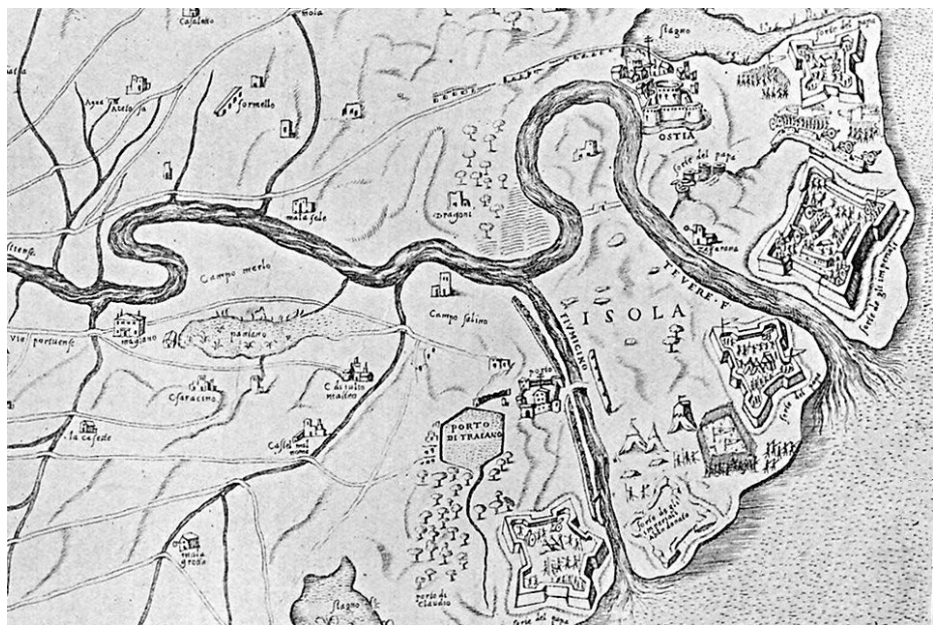
Ρωμαϊκά Χρόνια

Η εκτός ορίων της πόλεως ταφή

Φτάνοντας στα Ρωμαϊκά χρόνια έως και τον 1^ο αι. μ.Χ. , ο ενταφιασμός των νεκρών γίνεται αυστηρά **εκτός των ορίων της πόλεως**. Οι κύριες πρακτικές ταφής είναι η καύση και ο ενταφιασμός, με νέες πρακτικές ταφής την ταρίχευση ως επιρροή της Ανατολής κατά την Ύστερη Ρωμαϊκή Δημοκρατία. Η διαδικασία της ταφής εξαρτιόταν άμεσα από την κοινωνική και πολιτική θέση του ενταφιοζόμενου, σε κάθε όμως περίπτωση πριν την ταφή ο νεκρός έπρεπε **να πλυθεί με ζεστό νερό και μύρα προκειμένου να εξαγνιστεί**. Το πλύσιμο των νεκρών , ή των οστών τους είναι αρχαίο έθιμο γνωστό ήδη από την εποχή του Ομήρου σε Παγκόσμιο επίπεδο.³⁵ Προϊστορικό είναι και το έθιμο των αγγείων πόσης τους τάφους. Ο Παναγής Λεκατσάς αναφέρει : «Οικουμενική είναι η δοξασία πως ο νεκρός υποφέρει από διψά». Έτσι και στα Ρωμαϊκά χρόνια στους τάφους υπάρχουν ευρήματα αγγείων πόσης, για την συμβολική χρήση τους από τους νεκρούς.

Isola Sacra

Στο νεκροταφείο- νεκρόπολη Isola Sacra έξω από την πόλη της Ρώμης, συναντάμε το συμβολικό χαρακτήρα του νερού εκείνα τα χρόνια. Το νησάκι αυτό είναι στην κυριολεξία ένα κομμάτι γης το οποίο βρίσκεται στα βόρεια του καναλιού Fiuminco στην απόληξη του ποταμού Τίβερη. Στα Ρωμαϊκά χρόνια ονομαζόταν Insula Portuensis, έως και τον 6^ο αι. μ.Χ. που μετονομάστηκε σε Sacra(=ιερό) λόγω του ισχυρού Χριστιανικού φρονήματος. Η νεκρόπολη βρέθηκε το 1925 μετά από ανασκαφές,

εικ.19: Χάρτης της νήσου, 1557

εικ.21: σημερινή εικόνα νησιού

εικ.20: λεπτομέρεια
σε τάφο

με 150 μνήματα. Τα κτίσματα είναι ομαδοποιημένα σε μικρές περιοχές, διαχωρισμένες από μικρές πλατείες, χώρους πρασίνου και μικρά δρομάκια. Οι πιο συνηθισμένες μορφές ταφικών κτιρίων είναι οι οικογενειακοί τάφοι, όπου αποτελούνται από τετράγωνα μεγάλα δωμάτια. Σπάνια εμφανίζονται οι «φτωχοί» τάφοι -όπως ονομάστηκαν- διάσπαρτα μέσα στην νεκρόπολη. Οι τάφοι αποκαλύπτουν την κοινωνική και οικονομική θέση των ενταφιασμένων, γι' αυτό το λόγο ήταν στραμμένοι προς το δρόμο και ήταν διακοσμημένοι με μωσαϊκά, επιγραφές που δήλωναν το επάγγελμα τους και τοιχογραφίες. Η νεκρόπολη, φιλοξενούσε κυρίως πολίτες της μέσης τάξεως, όπως έμπορους, καλλιτέχνες και επιχειρηματίες. Η μορφή της νεκρόπολης, φανερώνει ακόμη και σήμερα λόγω της μορφής της που θυμίζει μία κανονική πόλη την πεποίθηση των ανθρώπων για την μεταθανάτια ζωή, καθώς αναπτύσσεται με τάφους που θυμίζουν μικρά σπίτια, με δρόμος, μικρές πλατείες και χώρους πρασίνου.³⁶ Ο ρόλος που έχει το νερό στη συγκεκριμένη νεκρόπολη είναι διπλής σημασίας. Αρχικά, η επιλογή να βρίσκεται σε νησί μπορούμε να πούμε ότι ταυτίζεται με την πεποίθηση ότι στην μεταθανάτιο ζωή οι ψυχές ταξιδεύουν σε κάποιο μακρινό νησί, κι εκεί αναπτύσσουν τις συνήθειες που είχαν και ως ζωντανοί. Επιπλέον, η τάση του ενταφιασμού έξω από τις πόλεις οδήγησε σε αυτή την επιλογή, αλλά ακόμη περισσότερο η αντίληψη ότι **το νερό είναι ο φράκτης για τις ψυχές**, κάτι το οποίο προκύπτει από την ιδέα της ψυχής ως φτερωτή οντότητα, ως έντομο ή πουλί κι έτσι η αδυναμία του βρεγμένου πουλιού ή εντόμου να πετάξει καθιστά το νερό ως φράκτη μεταξύ ζώντες και νεκρούς.

Χριστιανισμός

Δοξασίες και Συντηρητισμός

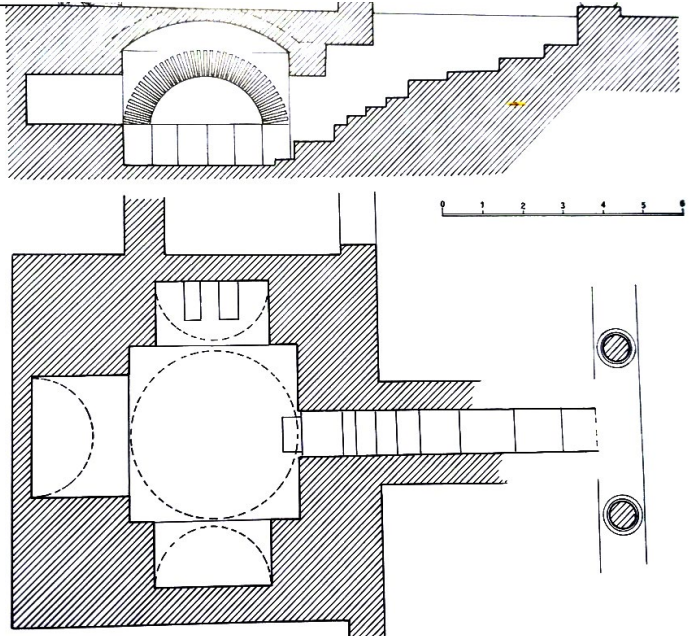
Με την εισαγωγή του Χριστιανισμού τα επόμενα χρόνια οι ταφικές πρακτικές γίνονται πιο συντηρητικές με ιδιαίτερη **εμμονή στις παραδόσεις**, τις δοξασίες και τις συνήθειες. Έτσι, τα έθιμα στη σημερινή εποχή παρόλο που ανάγονται στην αρχαιότητα, έχουν υποστεί αρκετές αλλαγές στα χριστιανικά και μεταχριστιανικά χρόνια. Οι αποθανόντες, εκείνη την εποχή, είτε καταχώνονται σε λάκκους, είτε θάβονται σε κτιστούς τάφους αφού πρώτα έχει προηγηθεί το λουτρό του νεκρού για τον εξαγνισμό του σώματος και της ψυχής.³⁷ Οι τάφοι, εκείνη την περίοδο ήταν οικογενειακοί ή κληρονομικοί και ανάλογα με την κοινωνική θέση του αποθανόντος ήταν απλούστεροι ή πολυτελέστεροι. Σε κάθε μνήμα, τοποθετούνταν μια επιγραφή με το όνομα του θανόντος και μερικά στοιχεία για το επάγγελμα του και την θέση του στην κοινωνία. Τα κοιμητήρια εκείνη την εποχή ενώ αρχικά ήταν υποχρεωτικό να βρίσκονται εκτός των ορίων της πόλεως, με το πέρασμα των αιώνων επήλθε η κατάργηση αυτής της απαγόρευσης, η οποία προήλθε από τις αλλαγές στην δομή και διάταξη των μεσαιωνικών πόλεων. Συχνό, γίνεται και το φαινόμενο του ενταφιασμού σε προαύλια εκκλησιών ή μοναστηριών και η μεμονωμένη ταφή ιδιαίτερων προσώπων. Παρά τις αλλαγές στην τοπογραφία των κοιμητηρίων σε σχέση με τον αστικό ιστό, το νερό παραμένει ένα στοιχείο που αποτελεί **το όριο μεταξύ των ζωντανών και των νεκρών**, είτε ως σύμβολο, είτε και κυριολεκτικά ανάμεσα στο χώρο του κοιμητηρίου και της πόλης.

37 http://www.logiosermis.net/2012/04/blog-post_2057.html#.WQWYJhN95ph

Παράδειγμα αυτής της πρακτικής είναι η Νησίδα του Ίλισου, το ύψος του Ολυμπίου, όπου τον 3^ο αι. κτίστηκε ο τάφος του Αγίου Λεωνίδη- επισκόπου των Αθηνών.³⁸ Στις εκβολές του ποταμού Ιλισού, την λεγόμενη Παραλίτσια περιοχή κατασκευάστηκε η κρύπτη που φιλοξένησε τα λείψανα του Αγίου Λεωνίδη, μία τετράγωνη αίθουσα, με ημισφαιρική οροφή, η είσοδος στην οποία γινόταν από το εσωτερικού του ναού που οικοδομήθηκε προς τιμήν του Αγίου. Οι διαστάσεις ήταν 3,80*3,87 μέτρα και στο «μαρτύριο» είχαν κατασκευαστεί τρεις αψιδωτοί τάφοι σε ισάριθμες πλευρές του, που προφανώς είχαν εναποτεθεί τα λείψανα του Αγίου. Το δάπεδο της κρύπτης ήταν στρωμένο με πλάκες, ενώ οι τοίχοι ήταν επενδεδυμένοι με ορθομαρμάρωση.³⁹

εικ.23-24: Η κρύπτη σήμερα

εικ.22: Κάτοψη και τομή κατά μήκος Μαρτυρίου Αγίου Λεωνίδη (σχεδ. Γ. Σωτηρίου).

38 Δημητροκάλλης Γεώργιος, *Θρησκευολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 1997, σελ. 39

39 <http://www.byzantineathens.com/betaalphasigmaiota lambdaiotakappaeta-iotalambdaiotasigmasigmaomicronupsilon.html>

Μεσαιώνας

Memento Mori

Στην Ευρώπη του 15^{ου} αι. εμφανίζεται η έννοια του **memento mori**, ως υπενθύμιση της αιωνιότητας την ανθρώπινης ψυχής, της αθανασίας της και τον διαχωρισμό της από το ανθρώπινο σώμα (σωτηρία της ψυχής). Τα κοιμητήρια έκτοτε εκπροσωπούν ένα κόσμο τελείως διαφορετικό από τον κόσμο των ζωντανών, ένα κόσμο ματαιόδοξο και παράφρον. Η επιστήμη, έτσι, θέτει τον ανθρώπινο οργανισμό στο επίκεντρο και το ακρωτηριασμένο ανθρώπινο πλέον σώμα που χρησιμοποιείται ως συμβολή στην εξέλιξη της **ανατομίας**, θέτει νέους προβληματισμούς σε θρησκευτικό επίπεδο. Παρατηρείται, λοιπόν μία ανησυχία που αφορά την δημόσια υγιεινή. Πλέον, οι δύο κόσμοι –ζώντες, νεκροί– **διαχωρίζονται πλήρως**. Οι μεταρρυθμιστές, με στόχο να διαχωρίσουν αυτές τις δύο πλευρές πέρα από άποψη υγιεινής αλλά και συμβολικά, τοποθετούν τους δύο αυτούς κόσμους σε ένα άξονα αγνότητας-ακαθαρσίας. Έτσι, οι ταφές αποκλείονται πλέον από τους ιερούς χώρους των ναών και περιορίζονται έξω από αυτούς, στον περίβολο ή στο επίπεδο κάτω από τη γη. Τα κοιμητήρια, θεωρείται πλέον ότι **μολύνουν τον αέρα** όπως και τα νοσοκομεία και τα σφαγεία. Έτσι, προκύπτει η τοποθέτηση τους έξω από τη περιφέρεια της πόλης.

εικ.25: Albecht
Durer, Danse of
Death, 1498

Το Εβραϊκό κοιμητήριο στο Ouderkerk, ένα μικρό χωριό στο River Amstel 12 χιλιόμετρα έξω από το Άμστερνταμ, δημιουργήθηκε το 1614 για τους νεκρούς Εβραίους που μεταφέρονταν από την Ιβηρική χερσόνησο. Το κοιμητήριο έχει χωριστεί σε διάφορες περιοχές και κήπους ανάλογα με την περίοδο και είναι άμεσα συνδεδεμένο με τον ποταμό Amstel και δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην σχέση του με το κινούμενο νερό και την υπερχείλιση του. Υπάρχει ειδικά διαμορφωμένος χώρος, για τις μικρές βάρκες που μεταφέρουν τα φέρετρα. Το κοιμητήριο, βρίσκεται ακόμα και σήμερα σε χρήση.⁴⁰

εικ.26: σημερινή εικόνα κοιμητηρίου Ouderkerk

Η Ευρώπη του 18^{ου} αι.

Το Ύψιστο

Στην Ευρώπη του 18^{ου} αι., τα νεκροταφεία παύουν να έχουν μόνο χρηστική σημασία, και ο ρόλος τους **επαναπροσδιορίζεται**. Τοποθετούνται στα προάστια των πόλεων, συγκεκριμένα, στο Παρίσι το 1769 ο Pierre Patte προτείνει ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για την ζωνοποίηση του Παρισιού, μετά από το οποίο τα αστικά νεκροταφεία καταργούνται ή τροποποιούνται και συντηρούνται μονάχα στα προάστια. Από τα μέσα του 18^{ου} αι. και μετά το κοιμητήριο στην Ευρώπη , αντιμετωπίζεται πλέον ως κομμάτι της **Υψηλής Αρχιτεκτονικής**, και ως **υβριδικός τρόπος** στον οποίο συναντιούνται τοπίο και αρχιτεκτονική.⁴¹

«Ο εν λόγω προβληματισμός αφορά σε δημόσια κτήρια και μόνιμα κτίρια- κατ' επέκταση τα νέα κοιμητήρια μπορούν να αποτελέσουν πραγματικά μνημεία ενός νέου ταφικού είδους, ικανού να εξωραΐσει την πρωτεύουσα»⁴²

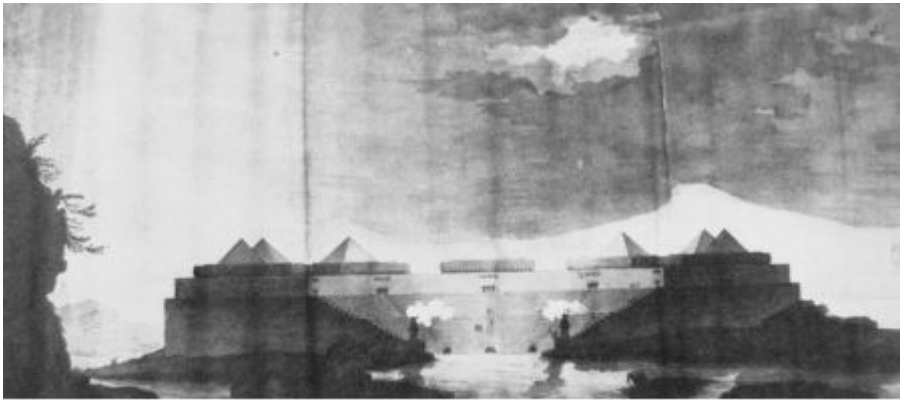
Η νέα στάση απέναντι στα νεκροταφεία, άρχισε πλέον να παίρνει μορφή. Οι νέες ιδέες υλοποιήθηκαν από τον Jean-Luis Desprez το 1766 για το σχεδιασμό ενός κοιμητηρίου για μια ενορία του Παρισιού. Το νέο κοιμητήριο, κατάφερε να εμπλέξει εξίσου αρχιτεκτονική και τοπίο σε μία νέα πρόταση για το θάνατο σε σχέση με την κοινωνική μνήμη. Φτάνοντας έτσι στα τέλη του 18^{ου} αιπ. αρχίζει να καλλιεργείται η έννοια του Θείου ως το ύψιστο και έτσι η φύση να αντικατοπτρίζει αυτή την απειρότητα.

«Οτιδήποτε διεγείρει την ψυχή, οτιδήποτε εκλύει ένα αίσθημα τρόμου και δέους, οδηγεί στο Ύψιστο»,

παρατηρεί ο Diderot. Έκτοτε, παρατηρείται πως

41 Ματίνα Γαλάτη, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου*. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από τη τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού] , Πολυτεχνείο Κρήτης , Νοέμβριος 2012, σελ.

οι αρχιτέκτονες αρχίζουν να χρησιμοποιούν τη φύση προκειμένου να αναδείξουν το μήνυμα της σύνθεσης τους. Τη δεκαετία του 1780 οι νέες αυτές έννοιες ενέπνευσε το σχεδιασμό πολλών κοιμητηρίων. Το 1788 λαμβάνει το 2^ο βραβείο ο Dummanet, ο οποίος τοποθετεί ένα κοιμητήριο σε κάποιο μικρό νησί. Το βάρος όλης της σύνθεσης βρίσκεται **στο νερό**, που καταλήγει αρμονικά στην αγκαλιά του κόλπου του νησιού.⁴³ Το νερό αντικατοπτρίζει την αναγέννηση της φύσης και την απειρότητα του Θεού, είναι το στοιχείο που συμβολίζει τη ζωή και το θάνατο ταυτόχρονα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα κοιμητηρίου-νησιού είναι το San Michele στην Βενετία, το οποίο διατηρεί την χρήση του μέχρι και σήμερα. Στην Ιταλία, τα νεκροταφεία διατηρούν αυτή την τάση για την τοποθέτηση τους εκτός των ορίων της πόλης, το συγκεκριμένο βρίσκεται στον κόλπο της Βενετίας, έξω από τον ιστορικό οικισμό της πόλης.

εικ.27-28: Dummanet, Κοιμητήριο,
1788.
2ο Βραβείο. Όψη
και Κάτοψη

43 Ματίνα Γαλάτη, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου*. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από τη τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού], Πολυτεχνείο Κρήτης, Νοέμβριος 2012, σελ. 35

San Michele

Στην νήσο San Michele, τοποθετείται ήδη από το 1469, η Ρωμαιοκαθολική εκκλησία του San Michele, σχεδιασμένη από τον αρχιτέκτονα Mauro Codussi.

⁴⁴Αργότερα, εξελίσσεται σε μοναστήρι και κάποια περίοδο και ως φυλακή. Το 1807, επιλέγεται ως η θέση του νεκροταφείου της πόλης και σχεδιάζεται από τον Gian Antonio Selva. Το 1836, οι Γάλλοι κατακτητές θεώρησαν ανίερο να θάβονται οι νεκροί σε μία από τις κύριες νησίδες της πόλης, την ενοποίησαν με την διπλανή της, κι έτσι προκύπτει η σημερινή μορφή της νησίδας. Το νεκροταφείο είναι χωρισμένο στο προτεσταντικό και το ορθόδοξο τμήμα. Στο πρώτο, βρίσκονται τάφοι ιερέων και μοναχών καθώς και γονδολιέριδων. Το ορθόδοξο τμήμα είναι πιο καλοδιατηρημένο, με τάφους μεγάλων προσωπικοτήτων όπως του Sergei Diaghilev και του Igor Stravinsky. Πρόσφατα, έγινε διαγωνισμός για την επέκταση του νεκροταφείου, με πρώτο βραβείο από το γραφείο του David Chipperfield, και ήδη βρίσκεται σε εξέλιξη. Η επέκταση προβλέπει δύο φάσεις, στην πρώτη φάση γίνονται επεμβάσεις που αφορούν επιδιορθώσεις του νεκροταφείου, με νέες αυλές και νέα οργάνωση των ταφών. Η δεύτερη φάση προβλέπει την κατασκευή ενός νέου νησιού παράλληλα στο ήδη υπάρχων με τέσσερα νέα κτήρια ταφών, σχεδιασμένα με απλότητα. Στόχος της επέμβασης είναι να δημιουργηθεί ένας χώρος που θα δίνει συνολικά στην Βενετία μία άλλη διάσταση.⁴⁵

εικ.29: Johan Richter, Η θέα του νησιού San Michele

⁴⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/San_Michele_in_Isola

⁴⁵ <https://divisare.com/projects/18411-david-chipperfield-architects-christian-richters-san-michele-cemetery>

εικ.30:Εξωτερική εικόνα του κοιμητηρίου

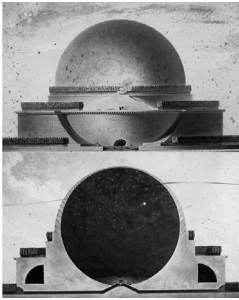
εικ.31:Σημερινή εικόνα του San Michele, μετά τις επεμβάσεις

Στον Ελλαδικό χώρο επιπλέον, διαπιστώθηκε στατιστικά, ότι το 73% των οικισμών στο νομό Αττικής, το κοιμητήριο βρίσκεται εκτός του οικισμού, και πιο συγκεκριμένα ανάμεσα τους παρεμβάλλεται ρέμα ή ποτάμι. Η ίδια αυτή τοπιακή σχέση διαπιστώνεται σποραδικά και σε νησιά των Κυκλάδων, της Δωδεκανήσου, στη δυτική Θράκη και στη Σαμοθράκη⁴⁶. Αυτό συμβαίνει, γιατί το ποτάμι λειτουργεί ως ένα **«φίλτρο»** ανάμεσα στον κόσμο των ζωντανών και των νεκρών. Ένα φίλτρο που θεωρείται ότι καθαρίζει τον υπόγειο υδροφόρο ορίζοντα των ζωντανών.

⁴⁶ Δημητροκάλλης Γεώργιος, *Θρησκευολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 1997, σελ. 39

Την περίοδο του Διαφωτισμού στην Ευρώπη, αναπτύσσεται μια νέα άποψη για την φύση της θρησκείας, σύμφωνα με την οποία όλες οι θρησκείες μοιάζουν με τα φιλοσοφικά συστήματα και έτσι είναι **νοητικά κατασκευάσματα**. Τα θρησκευτικά σύμβολα έχουν σαφή και αποκαλυπτική χαρακτηρισμό, λόγω της ασυνείδητης και ψυχικής προέλευσης τους.⁴⁷ Αρχίζει, έτσι να εντοπίζεται η συμβολική διάσταση στην οντότητα της πόλης, έτσι μελετάται πιο εντατικά **η σχέση της αρχιτεκτονικής με την φύση**, μέσα στην οποία θεωρείται ότι εκτείνεται η ψυχή. Κάθε κτήριο, εξέφραζε το σκοπό του μέσα από ένα συναίσθημα. Η εισαγωγή του συμβόλου πίσω από κάθε αρχιτεκτόνημα, σηματοδοτεί μία νέα προσέγγιση στην μορφή των κοιμητηρίων. Η πιο ολοκληρωμένη μελέτη της σχέσης αρχιτεκτονικής και τοπίου εμφανίζεται στο έργο του **Etienne-Luis Boullée**, ο οποίος δημιούργησε ένα νέο είδος ταφικής αρχιτεκτονικής, ως υψηλό τοπίο.⁴⁸ Η έννοια του τοπίου, αρχίζει να εμφανίζεται όταν, η επαφή με την φύση αρχίζει να κατανοείται από τον άνθρωπο ως **μορφή ανύψωσης**. Πάντα η φύση περιέβαλλε τον άνθρωπο, όμως η έννοια του τοπίου δεν υπήρχε έκτοτε. Μέσω του καλλιτεχνικού χώρου και ιδιαίτερα μέσα από την ζωγραφική, αρχίζει ήδη από τον μεσαίωνα να εμφανίζεται η σχέση του ανθρώπου με την φύση ως πιο συγκροτημένη. Χαρακτηριστικά, ο Arnold Boecklin με το έργο του *Island of the dead*, επηρέασε στο σχεδιασμό του κοιμητηρίου της Στοκχόλμης Wood land. Μεγάλη επίσης επιρροή, άσκησαν ζωγράφοι όπως ο τ και Roussin, οι οποίοι συνδέσαν το τοπίο με την μυθολογία, μια σύνδεση που έχει άμεση σχέση με τις δοξασίες του παρελθόντος για την ύπαρξη πνευμάτων στα

εικ.32: Etienne-Luis Boullée, *Κενοτάφειο αφιερωμένο στο Νεύτωνα*, 1784

εικ.33: Claude Lorrain, *Seaport with the Embarkation of the Queen of Sheba*, 1648

47 Carl Jung, *Ψυχολογία και απόκρυφο*, εκδόσεις Ιάμβλιχος, Αθήνα 2000, σελ. 183

48 Ματίνα Γαλάτη, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου*. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από τη τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού], Πολυτεχνείο Κρήτης, Νοέμβριος 2012, σελ.

δάση και τα ανοικτά τοπία.⁴⁹ Καλλιτέχνες όπως οι προαναφερόμενοι, επηρέασαν και στον σχεδιασμό των ιδιωτικών κήπων και αργότερα στο σχεδιασμό των κήπων και ως δημόσιος χώρος. Οι αρχιτέκτονες αρχίζουν λοιπόν, να αποδέχονται τις φυσικές διαμορφώσεις του εδάφους: δέντρα, λουλούδια και φυσικά διαμορφώσεις που περιλαμβάνουν νερό. Το νερό, καθίσταται πλέον, στοιχείο και για τις διαμορφώσεις των κοιμητηρίων.

Woodland Cemetery

Στις αρχές, λοιπόν του 1900, στη Στοκχόλμη, με αφορμή την ανεπάρκεια των ήδη υπαρχόντων κοιμητηρίων, αποφασίστηκε, να σχεδιαστεί ένα νέο κοιμητήριο το οποίο θα ξεφεύγει από την συντηρητική μορφή των έως τότε νεκροταφείων -με μνημειώδη διακοσμητικά στοιχεία και σειρές δέντρων- και να δημιουργηθεί ένας νέος τύπος που ο σχεδιασμός του θα εστιάζει το υποκείμενο τοπίο. Το 1914, μετά από διαγωνισμό οι αρχιτέκτονες Asplund και Lewerentz σχεδίασαν το νεκροταφείο, συνδυάζοντας το τοπίο με το κτηριολογικό πρόγραμμα σε απόλυτη αρμονία, θέτοντας το κοιμητήριο έναν από **τους κορυφαίους αρχιτεκτονικούς χώρους στον κόσμο** και επηρεάζοντας τη διεθνή αρχιτεκτονική κοινότητα. Ο Lewerentz ήταν υπεύθυνος για το σχεδιασμό του τοπίου καθώς και για το παρεκκλήσι της Αναστάσεως. Ο Asplund σχεδίασε το βασικό παρεκκλήσι του κοιμητηρίου καθώς και το κρεματόριο και το κέντρο επισκεπτών.⁵⁰ Έξω από το βασικό παρεκκλήσι, τοποθετείται ένας μεγάλος πέτρινος σταυρός («ο δρόμος του σταυρού»), ένας χώρος για εξωτερικές τελετές και μία λίμνη με νερό, η οποία συνοδεύει τον εξωτερικό χώρο τελετών και

49 Ματίνα Γαλάτη, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου*. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από τη τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού], Πολυτεχνείο Κρήτης, Νοέμβριος 2012, σελ.

42

50 <http://skogskyrkogarden.stockholm.se/in-english/architecture/history/new-thinking/>

εικ.34: η πορεία προς το παρεκκλήσι, και τον κύριο χώρο του κοιμητηρίου

εικ.35: το παρεκκλήσι

εικ.36: ο διαμορφωμένος χώρος, με

εικ.37: ο χώρος ταφής

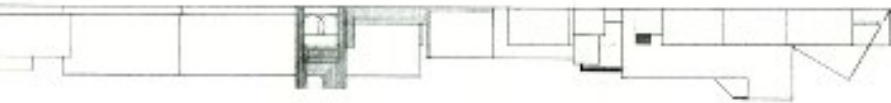
εικ.38: περιβάλλον χώρος

αλλάζει μορφή ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες. Το 1994, το κοιμητήριο αναδεικνύεται από την UNESCO ως ένα τοπίο πολιτιστικής κληρονομιάς. Το κλίμα σχετικά με την διαμόρφωση των κοιμητηρίων στην Ευρώπη, έχει πλέον διαμορφωθεί σε συνδυασμό με το σχεδιασμό του τοπίου γύρω από αυτό.

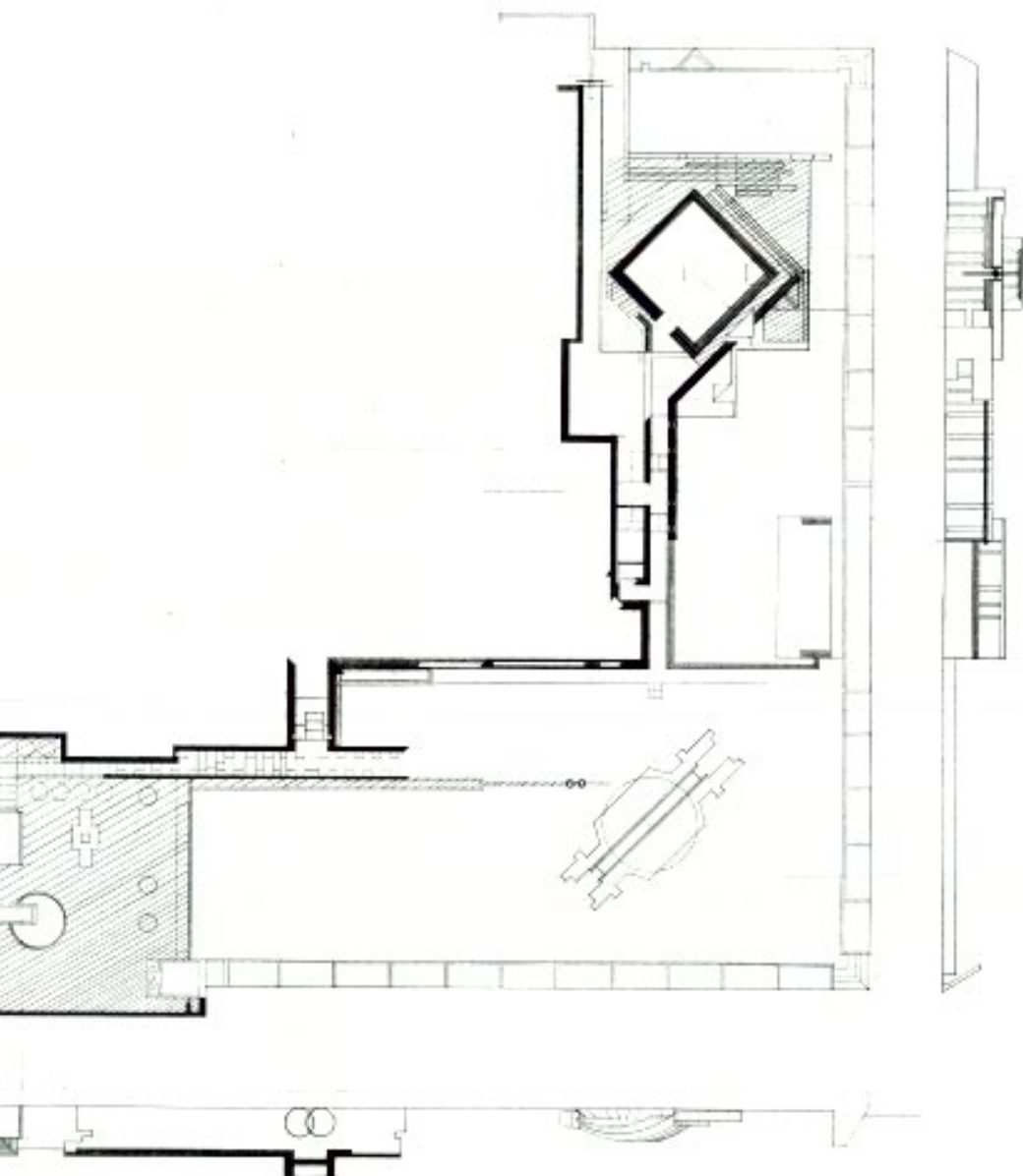
Brion Cemetery

Ένα ακόμα χαρακτηριστικό παράδειγμα, στο οποίο οι διαμορφώσεις του εδάφους παίζουν χαρακτηριστικό ρόλο είναι το Brion Cemetery. Ο Giuseppe Brion ζήτησε από τον Carlo Scarpa να σχεδιάσει το νεκροταφείο Brion καθώς και τους τάφους για τον ίδιο και την σύζυγο του. Το έργο υλοποιείται μεταξύ 1969-1978 και πρόκειται για μία έκταση 2200 τ.μ. σε σχήμα L, δίπλα στην βόρειο-ανατολική γωνία του ήδη υπάρχοντος νεκροταφείου στο χωριό San Vito d'Altivole, κοντά στο Τρεβίζο. Τα μνήματα, είναι οργανωμένα σε κάνναβο, ο οποίος αποτελείται από άξονες-κλίτη, όπως τα παραδοσιακά Ιταλικά νεκροταφεία. Ο ένας άξονας καταλήγει στη είσοδο του νεκροταφείου. Η είσοδος, κατασκευασμένη από μπετόν και διακοσμημένη από ένα κισσό, σηματοδοτείται από 2 τεμνόμενους κύκλους, ως σχηματοποιημένα κενά στον τοίχο της εισόδου, όπου συμβολίζουν την αδιαιρετότητα ζωής και θανάτου στις ζωές 2 ανθρώπων. Ο επισκέπτης, φτάνοντας σε αυτό το σημείο, έχει στην δυνατότητα να κινηθεί προς τα δεξιά στον χώρο περισυλλογής, ή προς τα αριστερά στο χώρο του νεκροταφείου. Ο χώρος περισυλλογής δεν είναι ανοιχτός στο κοινό, και περιβάλλεται από μία δεξαμενή νερού με νούφαρα, με ένα τσιμεντένιο σταυρό που επιπλέει πάνω από τα αλληπάλληλα στρώματα του πυθμένα. Τα μνήματα του ζεύγους Brion τοποθετούνται κάτω από μία μικρή αψιδωτή κατασκευή από μπετόν. Οι δύο πέτρινες σαρκοφάγοι, είναι ελαφρώς κεκλιμένες η μία προς την άλλη, κάτω από τον θόλο που τις στεγάζει. Εκεί δίπλα, ορθώνεται ένα κυκλικό δοχείο με νερό, από το οποίο ξεκινά το κανάλι που περνά από τους κύκλους της εισόδου για να καταλήξει στο χώρο περισυλλογής. Στο χώρο

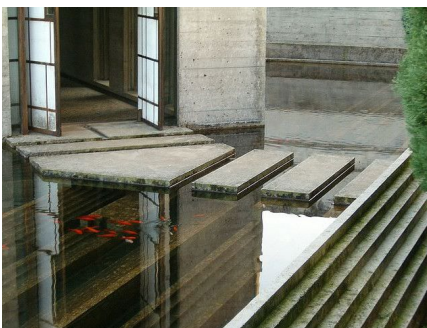
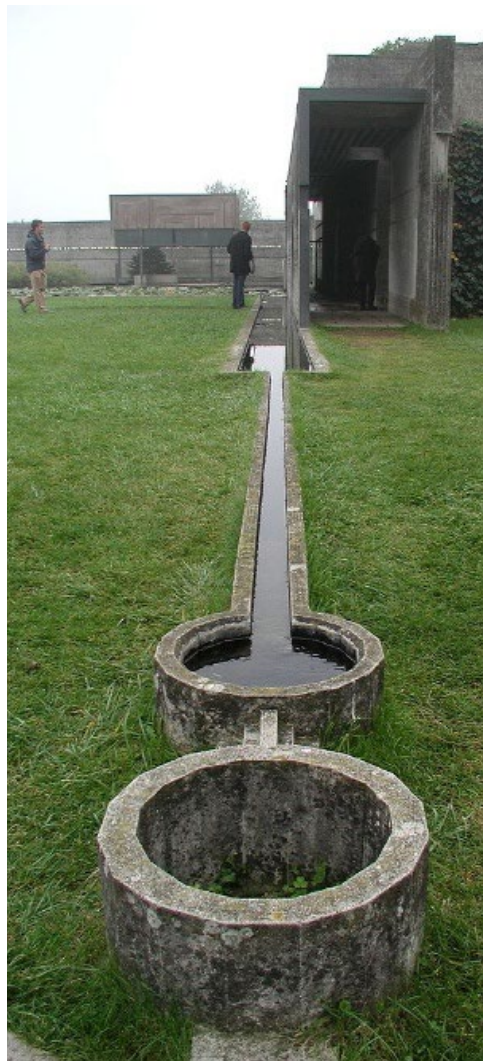

εικ.39:σχέδια κοιμητηρίου Brion

του κοιμητηρίου, υφίσταται ακόμα ένας ναός σε σχήμα τετράγωνο, ο οποίος επίσης πλαισιώνεται από δεξαμενή νερού, με νούφαρα. Εντός της δεξαμενής, βρίσκεται μία σειρά από γλυπτικές λεπτομέρειες, οι οποίες φαίνονται κάτω από το νερό, ενώ σε άλλα σημεία είναι εντελώς μαύρο. Η είσοδος στο ιερό γίνεται από ένα πέτρινο μονοπάτι, το οποίο σχεδόν επιπλέει μέσα στο νερό. Ο χώρος είναι γεμάτος συμβολισμούς. Πλέον, εντός του κοιμητηρίου βρίσκεται το μνήμα του ίδιου του Scarpa.

εικ.40-43:το κοιμητήριο Brion

Σημερινά κατάλοιπα του παρελθόντος

Στη σημερινή εποχή, τα κοιμητήρια έχουν διαμορφωθεί σύμφωνα με τις παραπάνω πρακτικές. Στην Ευρώπη, η μορφολογία των κοιμητηρίων διαφέρει ανάλογα με την χρονολογία κατασκευής του, εάν δηλαδή είναι ένα νεόδμητο νεκροταφείο ή αν έχει κατασκευαστεί πρόσφατα. Το σίγουρο είναι ότι περιλαμβάνει σειρές από μνήματα, οστεοφυλάκιο και σημεία άντλησης νερού για την καθαριότητα. Συνήθως, επιλέγεται κάποια θέση με εξαιρετική θέα, συνήθως **δίπλα σε υδάτινο στοιχείο**, όπως π.χ. το **κοιμητήριο St.Martin** στην Αυστρία, σχεδιασμένο από τον Heidl, έτσι ώστε να προκύπτει ένας ελεύθερος χώρος ο οποίος θα μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως χώρος ταφής από διάφορες θρησκείες. Η θέση του βρίσκεται δίπλα στον ποταμό Donau, σε ένα σημείο που προσφέρεται για περισυλλογή και ηρεμία.⁵¹ Ακόμη, χαρακτηριστικό παράδειγμα σύγχρονου κοιμητηρίου είναι αυτό του **Santo Stefano** στην Ιταλία, σχεδιασμένο από τους Aldo Amoretti, Marco Calvi και Giancarlo Ranalli. Ο στόχος του σχεδιασμού ήταν να ενισχυθεί το επαρχιακό κοιμητήριο της περιφέρειας του San Stefano μπροστά από τη θάλασσα της Μεσογείου. Η επέμβαση έγινε μπροστά από το ήδη υπάρχων κοιμητήριο και πάνω στην ακτογραμμή ακολουθώντας την κλίση της. Η επέμβαση στηρίζεται στην μορφολογία των παραδοσιακών τοπικών κοιμητηρίων, όπου τα μνήματα είναι ορθογωνικής μορφής, τοποθετημένα σε σειρά. Ανάμεσα στους όγκους -που δημιουργούνται από δύο δομικούς τσιμεντένιους τοίχους επικαλύμμενοι από μάρμαρο- δημιουργούνται πρίσματα τα οποία έχουν στοχευμένη θέα προς τη θάλασσα.⁵²

εικ.44:κοιμητήριο St.Martin

εικ.45:κοιμητήριο Santo Stefano

«Για να 'ναι μάλιστα το πέρασμα από τη ζωή στο θάνατο λιγότερο απότομο, οι κάτοικοι έκτισαν ένα κανονικό αντίγραφο της πόλης τους κάτω από τη γη.»³

⁵¹ http://www.archdaily.com/452618/city-cemetery-st-martin-heidl-architekten?ad_medium=widget&ad_name=recommendation

⁵² <http://www.archdaily.com/17410/santo-stefano-cemetery-in-italy-amoretti-calvi-ranalli>

⁵³ Ιταλο Καλβίνο, Οι Αόρατες πόλεις, Εκδόσεις:Καστανιώτη,

Στρατιωτικά νεκροταφεία

Άλλη μία ξεχωριστή κατηγορία κοιμητηρίων, αλλά εξίσου σημαντική, είναι τα στρατιωτικά νεκροταφεία. Στην Ευρώπη, έχουν ιδρυθεί στρατιωτικά-πολεμικά νεκροταφεία, για τους στρατιώτες που έχασαν τη ζωή τους κατά τη διάρκεια του πρώτου και του Δεύτερου Παγκοσμίου πολέμου. Οι εγκαταστάσεις των στρατιωτικών κοιμητηρίων χρησιμοποιούνται για την ταφή των νεκρών μιας μάχης, είτε κατά την διάρκεια αυτής, είτε μετά το πέρας της. Η θέση των περισσότερων κοιμητηρίων επιλέχθηκε ανάμεσα στις πιο **ελκυστικές τοποθεσίες** και αρκετές φορές δίπλα στη θάλασσα. Τα **βασικά μορφολογικά χαρακτηριστικά** των στρατιωτικών κοιμητηρίων είναι, ο σταυρός της θυσίας που βρίσκεται σε κεντρικό σημείο του χώρου και περιμετρικά αυτού οι πλάκες των μνημάτων σε απόλυτα ευθείες γραμμές.⁵⁴ Στην Ευρώπη από τα πιο ακουστά στρατιωτικά νεκροταφεία είναι το «**Cliveden War Cemetery**» στο Ηνωμένο Βασίλειο που περιλαμβάνει ταφές του Β' Παγκοσμίου πολέμου, το «**Calais Southern Cemetery**» στη Γαλλία, με 950 του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και πάνω από 22 του Β', στην Γερμανία το «**Berlin 1939-45 War Cemetery**», στο οποίο οι ταφές είναι ανακομιδές αρχικών ενταφιασμών από την περιοχή του Βερολίνου και το μεγαλύτερο συμμαχικό νεκροταφείο το «**Reichswald Forest War Cemetery**» στο οποίο μεταφέρθηκαν τα λείψανα χιλιάδων στρατιωτών, που αρχικά είχαν ταφεί σε άλλα σημεία στη Γερμανία. Στην Ελλάδα, υπάρχουν τόσο συμμαχικά όσο και Γερμανικά στρατιωτικά νεκροταφεία. Πολλά είναι ωστόσο και τα σημεία που έχουν θαφτεί οι σύμμαχοι της Ελλάδας (Βρετανοί, Γάλλοι, Αυστραλοί, Νεοζηλανδοί) που έχασαν την ζωή τους υπερ της Ελλάδας κατά τη διάρκεια του Α' και Β' Παγκοσμίου πολέμου. Είναι χαρακτηριστικό των στρατιωτικών νεκροταφείων στην Ελλάδα η τοποθεσία τους **δίπλα στην θάλασσα**. Χαρακτηριστικά, το νεκροταφείο στον Νέο Φάληρο, στη Λέρο, στη

εικ.46:Cliveden War Cemetery

εικ.47:Calais Southern Cemetery

εικ.48:Reichswald Forest War Cemetery

Αθήνα 2004,σελ 122

54 http://www.logiosermis.net/2012/04/blog-post_2057.html#.WSL_t-t95ph

Ρόδο και φυσικά στην Κρήτη στο Μάλεμε και στη Σούδα. Τυπολογικά, τα νεκροταφεία έχουν τα εξής κοινά χαρακτηριστικά: το σταυρό της Θυσίας που προαναφέρθηκε, την απόλυτη οργάνωση των μνημάτων και σε μερικές περιπτώσεις επιγραφές με τα ονόματα των νεκρών ή κάποιο επιτύμβιο γλυπτό.⁵⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι τα δύο στρατιωτικά νεκροταφεία στον όρμο της Σούδας («British and Commonwealth War Cemetery») και στο Μάλεμε (Deutsche Soldaten Friedhof») αποτελούν αντικείμενο μελέτης. Το Βρετανικό κοιμητήριο στη Σούδα βρίσκεται στη ΒΔ γωνία του κόλπου της Σούδας, στο Βλητέ, 5Χλμ. Ανατολικά των Χανίων, δίπλα ακριβώς στην θάλασσα, στο λιμάνι της Σούδας. Στο χώρο του κοιμητηρίου υπάρχει μια επιγραφή με τα ονόματα των νεκρών.⁵⁶

εικ.49:British and Commonwealth War Cemetery

εικ.50:Γερμανικό νεκροταφείο στο Μάλεμε

⁵⁵ http://www.logiosermis.net/2012/04/blog-post_2057.html#.WSqYE-uGNph

⁵⁶ <http://www.crete.tournet.gr/el/crete-guide/11-newer-sights/1874-allied-word-war-ll-cemetery>

4.Ερμηνεία

Το νερό ως όριο

Κατά τον Simmel τοπίο αποτελεί «το αισθητικό και συναισθηματικό αποτέλεσμα της νοητικής ανασυγκρότησης του χώρου, των όντων του χώρου και των σχέσεων των όντων, το οποίο προκύπτει από την εξ αποστάσεως παρατήρηση του χώρου και των όντων που αυτός περιλαμβάνει. Μέσω αυτής της νοητικής διαδικασίας το προσλαμβανόμενο τμήμα του χώρου αποσπάται από τη συνολική ενότητα του κόσμου, έχει χαρακτηριστικά ενιαίου συνόλου παρά το γεγονός ότι συνιστά ένα τμήμα του όλου, έχει δηλαδή ταυτοτικά στοιχεία όλου με αυτόρκεια και συνέχεια».⁵⁷ Μια αίσθηση οικειότητας με το τοπίο θα μπορούσε να αποδοθεί κατά την σύνθεση μικρότερων στοιχείων που περιλαμβάνουν φυσικές διαμορφώσεις του εδάφους. Στον σχεδιασμό, λοιπόν, κήπων συναντάμε τον 19° αι. αγάλματα, σειρές δέντρων και λουλουδιών αλλά κυρίως συναντάμε έντονα το στοιχείο του νερού, σε μορφή τρεχούμενου νερού ή στάσιμου. Τάση που υπάρχει από την αρχαιότητα στις τοπιακές διαμορφώσεις.

«Ειδικά όμως η οριοθέτηση, η συμπερίληψη σε έναν στιγμιαίο ή διαρκή ορίζοντα, είναι για το τοπίο ολωσδιόλου ουσιαστική.»

υπογραμμίζει ο George Simmel
Όριο: η γραμμή στην οποία
τελειώνει μία έκταση, σύνορο
(μτφ.) άκρο σημείο, ως το οποίο φτάνει κάτι ⁵⁸

Χαρακτηριστικό των χώρων ταφής στην Ευρώπη, είναι ο **«συγκεντρωτικός»** τους χαρακτήρας και μορφολογία, όπου το σύνολο των ταφών πε-

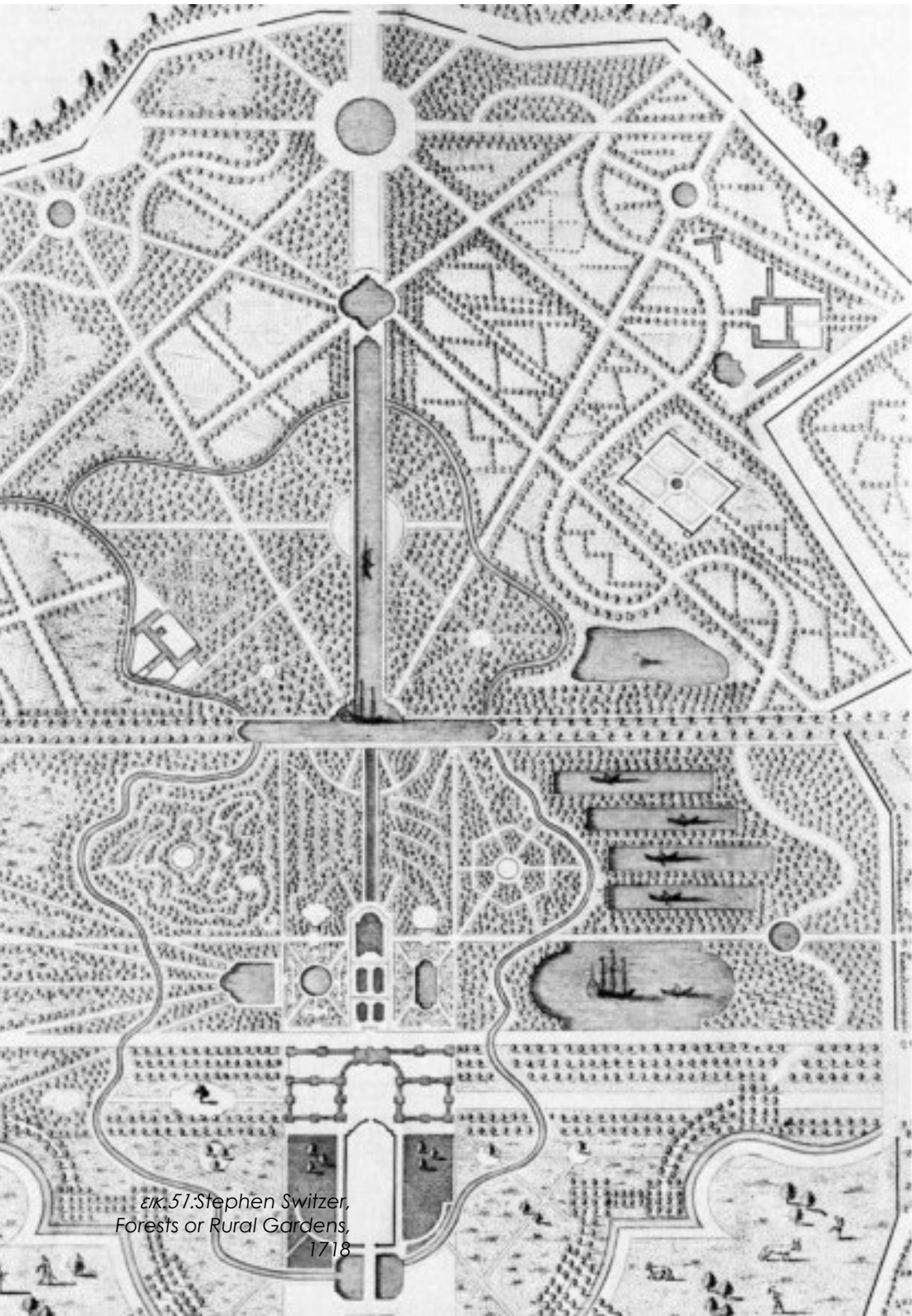
⁵⁷ Μπούρας Χαράλαμπος- Φιλλιπίδης Δημήτρης,

Αρχιτεκτονική, εκδόσεις: Μέλλισσα, Αθήνα 2010, σελ.379

⁵⁸ Όριο, Ελληνικό Λεξικό, Τεγόπουλος-Φυτράκης, εκδόσεις:

Μείζον, Αθήνα 2006,σελ.835

8K.51: Stephen Switzer,
Forests or Rural Gardens,
1718

ριβάλλεται από ένα τείχος. Τα τείχη λοιπόν, πέρα από τη χρήση τους για στρατιωτικούς σκοπούς, προσδιόριζαν την ύπαρξη ιερού χώρου. Η μορφολογία αυτή, μπορεί να ερμηνευθεί με διαφορετικούς τρόπους. Αρχικά, ο χώρος ταφής ερμηνεύεται ως **χώρος ασύλου**, όπου οι νεκροί ζουν σε ένα κόσμο αποκομμένο από αυτό των ζωντανών, σε ένα χώρο «ξεκούρασης» και ανάπαυσης, ενάντια σε ένα εχθρικό φυσικό κόσμο.

«Η περιτείχιση συνέβαλλε παράλληλα στη σμίκρυνση του σύμπαντος στο μέτρο του ανθρώπινου, αφού όρισε ένα κόσμο που ελεγχόταν από αυτή την ίδια τη θέληση του ανθρώπου που τον είχε δημιουργήσει.»⁵⁹ Η προσέγγιση αυτή εμφανίζεται ως απόρροια των ανθρωπίνων συναισθημάτων ασφάλειας ή φόβου, σε σχέση με το τοπίο. Χαρα-

κτηριστικά η Μαρία Κουμαριανού αναφέρει:

«Η «ιερότητα» του χώρου στο φυσικό περιβάλλον εξασφαλίζεται πιο άνετα, αφού αρχιτεκτονικά ο ιερός χώρος συνδέεται με τα φυσικά αναλλοίωτα στοιχεία: γη, νερό, αέρα, φωτιά, χρώμα, βράχια, βλάστηση. [...] ...ο τονισμός της σημασίας αυτής της «ιερότητας» συνεπικουρείται από μια ολόκληρη ταφική μνημειακή τέχνη, στηριγμένη στο συμβολισμό, στην υψηλή αισθητική αναζήτηση και στην επιδίωξη της εξασφάλισης της διάρκειας.»⁶⁰

⁵⁹ Μαρία Κουμαριανού, *Μνημεία και Νεκροί. Το Φανταστικό του Θανάτου στην σύγχρονη Ελλάδα*, Δωδώνη, Αθήνα 2008, σελ 35-36

⁶⁰ Μαρία Κουμαριανού, «Ανθρωπολογική και πολιτιστική αξιοποίηση του ιερού χώρου. Το παράδειγμα του

Επιπλέον, το τείχος ανάμεσα στο χώρο των ζωντανών και των νεκρών μπορεί να αντιπροσωπεύει και το χάρισμα μεταξύ **δύο διαφορετικών κόσμων**, όπου οι ζώντες δεν μπορούν να έρθουν σε επαφή με τον κόσμο των νεκρών αλλά και οι νεκροί δεν μπορούν να γυρίσουν πίσω στον κόσμο των ζώντων. Το ρόλο του τείχους παίρνει σε πολλές περιπτώσεις **το υδάτινο στοιχείο**, το οποίο αποκόπτει αποτελεσματικά 2 κομμάτια γης. Όπως στην περίπτωση του νησιού *Isola Sacra* που αναφέρθηκε παραπάνω, το υδάτινο στοιχείο διαχωρίζει αποτελεσματικά την πόλη της Ρώμης με την «πόλη των νεκρών», και **ενισχύει το ιερό στοιχείο** όπως μαρτυράται και από το ίδιο το όνομα του. Στην αρχαία Αθήνα, οι ζωντανοί εμφανίζονται να είναι ακάθαρτοι μετά από την επαφή τους με τους νεκρούς και πολλές φορές έμεναν συμβολικά και σωματικά ακάθαρτοι, προκειμένου να εκφράσουν το πένθος τους. ⁶¹Το νερό για τους αρχαίους Έλληνες -κυρίως το τρεχούμενο ή το θαλασσινό - αλλά και για πολλούς λαούς είναι **το πρωταρχικό σύμβολο κάθαρσης**, απαλλαγμένο από κάθε είδους μόλυνση. Έτσι, στις νεκρώσιμες τελετές ο εξαγνισμός μέσα από διαφορετικά «είδη» νερών ήταν ιδιαίτερα σημαντικός για τον νεκρό αλλά και τους ζωντανούς. Ο πρωτογενής φόβος της επιστροφής των νεκρών, και η επιβίωση της ψυχής στην αιωνιότητα, μαρτυράται από την τέχνη, όπου η ψυχή απεικονίζεται σε μορφή μικρών φτερωτών υπάρξεων, με τα φτερά να δηλώνουν την υπεράνθρωπη τους φύση. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι η πρώτη αναφορά της ψυχής σε κείμενο του Αριστοτέλη, έχει την σημασία της πεταλούδας. Αργότερα, την ψυχή πεταλούδα την συναντάμε και σε έργα τέχνης όπως στον πίνακα του Francois Gerard (1770-1837), *Psyche recoit le premier baiser d'Amour* (=η Ψυχή παίρνει του Έρωτα

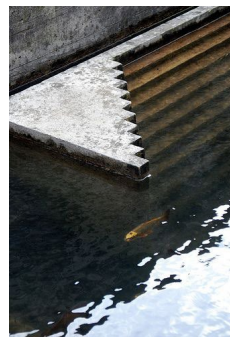

εικ. 52: Hieronymus Bosch, *Ascent of the blessed*, 1500 (λεπτομέρεια τριπtychu)

Α' Νεκροταφείου Αθηνών και του Βρετανικού Νεκροταφείου Κέρκυρας»

⁶¹ Ματίνα Γαλάτη, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου*. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από τη τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού], Πολυτεχνείο Κρήτης, Νοέμβριος 2012, σελ. 82

το πρώτο φιλί), αλλά και στην ελληνική λογοτεχνία στο Αμάρτημα της μητρός μου του Γεώργιου Βιζυηνού, η ψυχή του πεθαμένου άντρα εμφανίζεται με τη μορφή **μιας φτερωτής χρυσαλίδας**.⁶² Είναι λοιπόν δεδομένο ότι η πεποίθηση για την φτερωτή ψυχή είναι διαδεδομένη από την αρχαιότητα σε πολλούς λαούς. Με αφορμή το νεκροταφείο Brion, που προαναφέρθηκε, μπορούμε να θεωρήσουμε το νερό ως ένα στοιχείο που χωρίζει **είτε ένα στοιχείο που ενώνει**. Μια περιοχή που κυκλώνεται από νερό, απομονώνεται, αποκτά ανεξαρτησία και αυτονομία. Ο Scarpa λόγω της Βενετσιάνικης καταγωγής του –όπως και ο ίδιος παραδέχεται – επιλέγει συχνά το νερό και στηρίζει αυτή του την αμφισήμια⁶³. Έτσι, το υδάτινο στοιχείο, μπορεί να αποτελέσει ένα όριο, συμβολικό καθώς, η υδάτινη οριοθέτηση της ψυχής σε ένα άλλο κόσμο, κάθε άλλο παρά ρεαλιστική είναι. Σε κάθε περίπτωση κάτι που περιβάλλεται από το νερό αποκτά μια πρόσθετη αξία, ίσως και **ιερότητα** σε κάποιες περιπτώσεις. Αντίθετα, στην ενοποιητική του ιδιότητα, το νερό ενώνει την πηγή με την απόληξη του, εντάσσοντας του χώρους σε μία κοινή πορεία. Το στάσιμο νερό στο κοιμητήριο Brion, έχει και αυτό σαφή όρια και θέτει δύο διαφορετικούς στόχους. Αρχικά, ο Scarpa προσπαθεί να δώσει έμφαση στο βάθος του νερού δημιουργώντας παράλληλα μετατοπισμένα τοιχεία, έτσι ώστε το βάθος να είναι δυσδιάκριτο και το νερό σκουρόχρωμο. Συσσωρεύεται, επομένως και ακαθαρσία μέσα στο νερό ραδιουργώντας την εντύπωση του νοσηρού νερού. Ο Scarpa θέλει να δημιουργήσει ένα βαρύ κλίμα, θέτοντας το νερό ως την απαγόρευση της μετάβασης και συνάμα την συνέχιση της δημιουργίας. **«Τα στάσιμα νερά θυμίζουν τους νεκρούς γιατί τα άψυχα νερά είναι νερά που κοιμούνται.»**⁶⁴

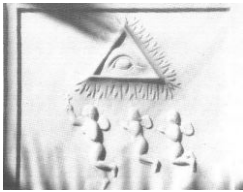

εικ. 53-54 :Carlo Scarpa, υδάτινες λεπτομέρειες στο κοιμητήριο Brion

62 Ματίνα Γαλάτη, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου*. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από τη τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού], Πολυτεχνείο Κρήτης, Νοέμβριος 2012, σελ. 86

63 Dal Co Francesco and Mazzariol Giuseppe, *Carlo Scarpa. The complete works*, trans. Richard Sadleir, Electa/Rizzoli, New York, 2002, σελ.286

64 Gaston Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα* –Δοκίμιο πάνω

εικ.55 :Επιτύμβια
στήλη,
Ν.Λεωτσάκου,
Π.Μωραιτίνη,
Α.Σκαρβέλη, Α'
Νεκροταφείου
Αθηνών

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πολεοδομική διάρθρωση των χωριών της Ελληνικής υπαίθρου, σε σχέση με τις παραπάνω αναφορές. Μία ερμηνεία αυτής της τοπογραφικής σχέσεως του νεκροταφείου με το υδάτινο στοιχείο είναι, η χρησιμότητα του νερού **ως φράκτης μεταξύ ζώντων και νεκρών**. Το νερό, δηλαδή χρησιμοποιείται ως το **εμπόδιο** για να ξαναγουρίσουν οι ψυχές ανάμεσα μας. Η δοξασία αυτή, προέρχεται από την πεποίθηση ότι η ψυχή είναι φτερωτή και ότι μοιάζει **πουλί ή έντομο**. Η αδυναμία λοιπόν του βρεγμένου πουλιού ή εντόμου να πετάξει θέτει το νερό ως φράκτη και εμπόδιο για τους νεκρούς. Η ύπαρξη του υδάτινου στοιχείου ανάμεσα στον οικισμό και το νεκροταφείο, αρχίζει πλέον από τον 18^ο αι. να αποδίδεται στην «ακαθαρσία» των χώρων ταφής, συνοδευόμενη από την ανησυχία που αφορούσε την δημόσια υγιεινή. Το νεκροταφείο, διαπιστώθηκε ότι τοποθετείται ως επί το πλείστον έξω από τους οικισμούς – χωριά, και συνήθως ανάμεσα τους υπάρχει ένα υδάτινο στοιχείο (ποτάμι, ή ρέμα). Όπως, στον νομό Αττικής, διαπιστώθηκε ότι το 73% των χωριών επιβεβαιώνουν αυτό τον κανόνα. Η ερμηνεία της τοπογραφικής αυτής σχέσης πέραν των θρησκευολογικών αντιλήψεων και των λαϊκών δοξασιών, έγκειται στο ρόλο του νερού από **υγειονομική άποψη**: η ύπαρξη ρεματιάς ανάμεσα στον οικισμό και το νεκροταφείο, εμποδίζει τον υδροφόρο ορίζοντα των νεκρών να έρθει σε επαφή με των ζωντανών, έτσι ώστε να πηγάζει του χωριού να παραμένουν «αμόλυντα». ⁶⁵ Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, μπορούμε να αντιληφθούμε και τη ύπαρξη των νησιών-νεκροταφείων όπως αυτό της Βενετίας, το Isola Sacra στην Ρώμη, την Εκάτη της Δήλου και τη νησίδα του Ιλισού. Ευρύτατα διαδεδομένη είναι η δοξασία ότι οι βρικόλακες πρέπει να θάβονται σε νησιά προκειμένου το υδάτινο στοιχείο να αποτελέσει το όριο μεταξύ των ζωντανών και της πιθανής νε

εικ.56 :Σχέδιο
Ιωάννη
Τραυλού για το
Βατραχονήσι.

στην φαντασία της ύλης, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1986,σελ 138

65 Δημητροκάλλης Γεώργιος, Θρησκευολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα, Αθήνα 1997

κρανάστασης αυτού του μυθικού πλάσματος. ⁶⁶

Το νερό είναι η αρχή της ζωής, είναι όμως και το τέλος της ζωής.

Όλοι οι λαοί από την αρχαιότητα ξέρουν και μιλούν για «Νερά του θανάτου», Θάλασσες, Λίμνες και ποτάμια μέσα από τα οποία ο νεκρός περνά, ζει, ή και σκέφτεται να περάσει **για να ξανα-γυρίσει**. Πολλές δοξασίες των Ελλήνων από την αρχαιότητα έως και στην νεοελληνική περίοδο ονομασίες τοπωνυμίων αποδεικνύουν την μεταφυσική αυτή μαγανεία των νερών: Κακή θάλασσα, Μαύρη θάλασσα, Άγριο-θάλασσα, Κακή Αλυκή, Μαυραλυκή, Μαύρη Λίμνη, Δρακολίμνη.

«Τώρα στον αποχωρισμό τρεις ποταμούς διαβαίνω. Ο ένας χωρίζει αντρώγυνα, κι ο άλλος χωρίζει αδέρφια κι ο τρίτος ο φαρμακερός την μανν' απ' τα παιδιά της»⁶⁷

Οι ακροποταμιές είναι συχνά τόπος ταφής, θέτοντας **το ποτάμι το ίδιο το όριο** ανάμεσα σε ζωντανούς και θανόντες, με φόντο συχνά ιτιές και λεύκες, όπως το κοιμητήριο του Κεραμεικού, παράλληλα τοποθετημένο με τον Ηριδανό ποταμό. Γεμάτο λεύκες είναι και το νησί που ενταφιάζεται ο Jean Jacques Rousseau στην Γαλλία.

Το νερό στην ιδιότητα ως όριο χρησιμοποιείται και ως πύλη.

Στην αρχαιότητα, υπήρχε η πεποίθηση ότι οι ψυχές για να κατέβουν στον Άδη, χρησιμοποιούν τις «πύλες», χάσματα, λίμνες, σπήλαια. ⁶⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας χρήσης του νερού στην νεκρομαντεία αποτελεί η Αχερούσια λίμνη, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Η ύπαρξη της θεάς Στυς,

εικ.57:Ο τάφος του Jean Jacques Rousseau

⁶⁶ Δημητροκάλλης Γεώργιος, *Θρησκευολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 1997,σελ.41

⁶⁷ Δημητροκάλλης Γεώργιος, *Θρησκευολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 1997, σελ. 50

⁶⁸ Παναγής Λεκατσάς, *Η Ψυχή – Η ιδέα της ψυχής και της Αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου-*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000,σελ 258

κόρης του Ωκεανού και της Τηθύος, κατοικούσε βαθιά στον Άδη, οι αρχαίοι πίστευαν ότι υπάρχει και ποταμός με το όνομα της (Στύγιος) και λίμνη (Στύγα). Έτσι, στα Αοράνια όρη υπάρχει μέχρι και σήμερα μια πηγή όπου οι αρχαίοι πίστευαν ότι αναβλύζει νερό από τον Στύγιο ποταμό, τα νερά της αποτελούσαν μια πύλη για τον θάνατο αφού πίστευαν πως ότι έπεφτε μέσα της διαλυόταν και πέθαινε. Το νερό θεωρείται ως η κατ' εξοχήν ουσία η οποία έχει την **ιδιότητα να μαγνητίζεται, δηλαδή να αποτυπώνει, να εγγράφει** επάνω της και να μεταφέρει τις αόρατες ψυχικές ενέργειες καθώς και τα συναισθήματα των ανθρώπων.⁶⁹ Η ιδιότητα αυτή του νερού είχε γίνει αντιληπτή **από την αρχαιότητα**, και εφαρμογές τις γίνονται χαρακτηριστικά σε νησιά των Κυκλάδων, σε παραθαλάσσια νεκροταφεία της προϊστορίας, όπου συνήθως ο νεκρός –όπως αποκαλύφθηκε από ανασκαφές– είχε στραμμένο το κεφάλι του προς τη θάλασσα.⁷⁰ Διαπιστώνεται, λοιπόν ότι το υδάτινο στοιχείο μπορεί να έχει σημασία ως ρεαλιστικό όριο, όπως για τον χωρικό ή πολεοδομικό διαχωρισμό από τους οικισμούς, ή και ως ένα μεταφορικό-ρητορικό όριο όπως στην περίπτωση που χρησιμοποιείται για να εγκλωβίσει την φτερωτή ψυχή.

69 <https://ellaniapili.blogspot.gr/2017/04/dr-masaru-emoto.html>

70 Δημητροκάλλης Γεώργιος, «Θρησκευολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα», Αθήνα 1997, σελ. 56

Το νερό ως δοξασία

Το υδάτινο στοιχείο από την αρχαιότητα έχει κυρίαρχο ρόλο στις λαϊκές δοξασίες και αποτέλεσε αντικείμενο λατρείας για πολλούς λαούς. Αποτυπώνεται στη μυθολογία, στη φιλοσοφία, στη θρησκεία, στα ήθη και έθιμα, **άλλοτε εξυμνείται ως θεότητα και άλλοτε θεωρείται πηγή ζωής και ενέργειας**, που χαρίζει δύναμη και καλή υγεία ενώ άλλες φορές το νερό προστατεύεται από θεότητες. Πολλές είναι οι δοξασίες που θέλουν το νερό να «κοιμάται», να «πιμωρεί», να «εξαγνίζει» να «λुτρώνει», κ.α. Υπάρχουν δοξασίες για νερά «αθάνατα», που έδιναν παντοτινή ζωή και δύναμη, χάρη που έπαιρναν από τους θεούς με χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Στυγός. Πάμπολλες είναι και οι πεποιθήσεις για το νερό **στην μεταθανάτια ζωή** και τον κομβικό ρόλο που έχει μεταξύ των ζωντανών και των νεκρών.

Η δίψα του νεκρού, η «στεγνότητα» του νεκρού είναι μία διαδεδομένη δοξασία από την προϊστορική Ευρώπη. «**Η δίψα της αγωνίας, που κορυφώνεται στην κραυγή του Εσταυρωμένου «Διψώ» ...**»⁷¹ Σε υστεροελληνικές επιγραφές συχνά συναντάται η ευχή : «**Αμποτε να μπορέσει ο νεκρός να πιεί νερό καθαρό**» στον Άλλο κόσμο, όταν ο νεκρός μείνει άθαφτος και «διψασμένος» γυρίζει πεινασμένος και ανήσυχος. Το υδάτινο στοιχείο –σύμφωνα με τις δοξασίες- έχει το ρόλο του, στην μεταθανάτια ζωή και στην τιμή του νεκρού, στις παραδόσεις πολλών λαών ανά τον κόσμο. Στην αρχαιότητα οι Αιγύπτιοι απεικόνιζαν τις χθόνιες Θεότητες τους πάνω στο δέντρο της ζωής να χύνουν νερό στην «ψυχή» από κάτω, οι νεκροί τους οραματίζονται ένα τόπο δροσιάς και στα τελευταία στάδια της αιγυπτιακής νεκρολατρίας ζητούν το νερό σε αφθονία και κρύο –«**Δοίη σοι ψυχρόν Όσιρις ύδωρ**». Οι Άραβες και οι Σημίτες, συμμερίζονται την δοξασία για τη δίψα των νεκρών και παρακαλούν το Μωάμεθ να βρέξει και να «πο-

71 Δημητροκάλλης Γεώργιος, *Θρησκευσιολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 1997, σελ. 64

εικ.58 :Μπάνιο διαχωρισμού του αγνού από το ακάθαρτο [*Bain philosophique séparant le pur de l' impur*], Απεικόνιση του 18ου αιώνα.

τίσει» τα μνήματα των νεκρών τους, σε αντίθεση με τα μνήματα των κακών και των εχθρών τους όπου παρακαλούν τα σύννεφα να μείνουν μακριά και τα μνήματα τους άνυδρα.⁷² Στην αρχαία Ελλάδα, η παρούσα του νερού σε συνάρτηση με τους νεκρούς τους ήταν διάχυτη, από την εποχή των Διονυσιακών γιορτών, όπου την τελευταία μέρα τιμούσαν τους νεκρούς που χάθηκαν στον Κατακλυσμό του Δευκαλίωνα (Υδροφόρια), όπου μια γυναίκα φέρνει ένα αγγείο με νερό και ρίχνει στα πήλινα ειδώλια για να δροσίσει συμβολικά τις ψυχές τους, έως και στα χρυσόφυλλα των Ορφικών όπου ο νεκρός εξομολογείται στους Θεούς του Κάτω Κόσμου την δίψα του. Στην Αλεξανδρινή εποχή οι Έλληνες της Αιγύπτου υιοθετούν τις παλιές Αιγυπτιακές φόρμουλες και στις επιτάφιας τους επιγραφές εύχονται για το νεκρό να ξεδιψάσει. Η ιδέα του **«δροσισμού» της ψυχής** αποτυπώνεται και στις Χριστιανικές δοξασίες, όπου από επιγραφές στη Νουβία δεοούνται η ψυχή να αναπαυτεί σε *Τόπο* χλωερών. Οι πεποιθήσεις για την ανάγκη της ψυχής να ξεδιψάσει, είναι ριζωμένες και σε άλλους πολιτισμούς πέραν των Ευρωπαϊκών, και το πόσο αυτή «ικανοποιείται» έχει πολλές φορές να κάνει με την κοινωνική τάξη του αποθανόντος και την τιμή που θέλουν να του αποδώσουν. Σε πολλές περιπτώσεις όταν οι ζωντανοί θέλουν να τιμωρήσουν τον νεκρό, αφήνουν το μνήμα του **άνυδρο και κατά συνέπεια και αδρόσιστη την ψυχή του**. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του γιγλαμικού Έπους στο οποίο αναφέρεται ότι μόνο οι βασιλιάδες που κατεβαίνουν στον Άδη έχουν το προνόμιο να πίνουν νερό κρύο. Μια από τις πιο συχνές κατάρες είναι: **«Να μην βρεθεί κανεις να σου χύσει νερό»** ή **«Να σου στερήσουν οι Θεοί το νερό του Κάτω Κόσμου»**.⁷³ Αλλά και από τους παλαιότερους βαβυλωνιακούς τάφους, δεν λείπει η υδρία, και δίπλα της βρίσκεται πάντα μια πήλινη ή μπρούτζινη κούπα. Συχνά από εκείνα τα χρόνια απεικονίζονται οι θεοί με το στόμα

εικ.59 :απεικόνιση
Υδροφορίων σε
γλυπτό

72 Παναγής Λεκατσάς, *Η Ψυχή – Η ιδέα της ψυχής και της Αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου-*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000,σελ 305

73Δημητροκάλλης Γεώργιος, *Θρησκευσιολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 1997, σελ. 64

σε κάποια βρύση. Οι Ιουδαίοι, χύνουν νερό στη κάσα του νεκρού και πολλές φορές αφήνουν νερό δίπλα στο κρεβάτι για την ψυχή, που πιστεύεται θα επανέλθει, προκειμένου να θρηνηήσει το νεκρό.⁷⁴ Φτάνοντας όμως και στις νεότερες λαϊκές δοξασίες, παρατηρούμε την διατήρηση αυτών των πεποιθήσεων. Στην Γαλλία, τοποθετούν δίπλα στον νεκρό μία στάμνα με νερό γεμάτη, και οι Ρώσοι γεωργοί πίστευαν πως η ψυχή του νερού επιστρέφει κάθε βράδυ για έξι εβδομάδες και γι αυτό άφηναν κανάτες γεμάτες με νερό.⁷⁵ Αλλά και στην νεοελληνική παράδοση τηρούνται παρόμοια έθιμα, στην Θράκη τα λουλούδια που τοποθετούν δίπλα στο νεκρό, τα ραντίζουν με νερό προκειμένου να δροσιστεί η ψυχή του. Στην Καστοριά τοποθετούν δίπλα στο νεκρό ένα ποτήρι νερό και ένα ποτήρι κρασί, και η ψυχή «ικανοποιείται» ανάλογα.⁷⁶ Στη δημοτική λαϊκή μας ποίηση συχνά οι ψυχές ζητούν στον τάφο τους βρύση κρυσταλλένια: «Ελάτε, μάνες κι αδερφές, και μαραμένα ηταιρία, να κλάσουμε, να χύσουμε όλες απόνα δάκρυ, ποτάμι για να κάμουμε θολό και βουρκωμένο, για να διαβούντα δάκρυα μας, να πάνε μες' στον Άδη, για να νιφτούν, οι άνιφτοι, να πιούν οι διψασμένοι.» Η πεποίθηση για την «δίψα» του νεκρού –κατά τον Παναγή Λεκατσά– προέρχεται από την τελευταία εικόνα του ετοιμοθάνατου, ο οποίος διψά από τον πυρετό του και επειδή δεν ήταν πάντα επιτρεπτό να καταναλώσει νερό όταν επήλθε ο θάνατος μπορούσαν και του προσέφεραν νερό άφθονο.⁷⁷ Επιπλέον, όπως προανέφερα, το νερό θεωρείται και ως ο φράκτης μεταξύ ψυχών και ζώντων. Στην Βιρμανία ο πιο κοντινός συγγενής του νεκρού καθώς τον θάβουν λέει: «Όπως το ρέμα χωρίζει δυο

74 Δημητροκάλλης Γεώργιος, *Θρησκευολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 1997, σελ. 65

75 Δημητροκάλλης Γεώργιος, *Θρησκευολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 1997, σελ. 65

76 Είναι πολλά τα νεοελληνικά έθιμα στα οποία η ψυχή του νεκρού αποζητά το νερό, και ανά περιπτώσεις είτε καταχώνουν στο έδαφος ποτήρια με νερό, είτε κρατούν στο σπίτι δίπλα στο καντήλι νερό, είτε θάβουν μαζί με το νεκρό αγγεία πόσης.

77 Δημητροκάλλης Γεώργιος, *Θρησκευολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 1997, σελ. 70

στεριές, έτσι και το νερό που χύνεται να μας χωρίζει»).

Το νερό με το πέρασμα του χρόνου θεωρείται πλέον και εργαλείο για την **πνευματική ανάταση** του νεκρού και γίνεται κεντρικός σκοπός των ταφικών τελετών, καθώς τα έθιμα παίρνουν τώρα **καθαρκτικό χαρακτήρα**, αφού συμβολικά τα νερά από την κηδεία ή και σε μερικές περιπτώσεις όλη η πομπή περνάει μέσα από τα ποτάμια ή τις λίμνες. Γενικότερα όμως το νερό των ποταμών χρησίμευε για καθαρμούς, γι αυτό και ο Σοφοκλής αναφέρει : «οίμαι γαρ ουτ' αν 'Ιστρον ούτε Φάσιν αν Νίψαι καθαρμῶ τήνδε την στέγην, ὅσα κεύθει, τα δ' αυτικ' ες το φως φανεί κακά» Η ιδιότητα αυτή του νερού, καθιερώνει και το **πλύσιμο των νεκρών** ή των οστών τους ως παράδοση. Έθιμο παγκόσμιο, και αρχαίο γνωστό ήδη από την εποχή του Ομήρου. Για τους λαούς που ζουν κοντά στη θάλασσα και τους νησιώτες , τα προαναφερθέντα έθιμα είναι δεδομένα. Στην Τήνο, αφού πλύνουν το νεκρό με κρασί, πετούν το πιάτο στη θάλασσα καθώς και το ποτήρι που είχαν δίπλα στο κρεβάτι του για 3 βράδια. Στο Καστελλόρυζο, τα ρούχα που φορούσε ο νεκρός λίγο πριν φύγει από την ζωή τα ρίχνουν στην θάλασσα, σε πολύ βαθιά νερά.⁷⁸ Ως απόρροια της μετάβασης της ψυχής μέσω του νερού, είναι η **ταύτιση της με το ψάρι**. Εννοιολογικά, η ψυχή-ψάρι μπορεί να διαβεί και να μεταβεί στον άλλο Κόσμο ευκολότερα λόγω της κολυμβητικής ιδιότητας του ψαριού. Οι Μελανήσιοι βάζουν τον νεκρό σε ένα φέρετρο με σχήμα ψαριού και στη Νέα Γουινέα κρεμούν στους τοίχους εικόνες των προγόνων τους με μορφή ψαριού. Όμως και στην Μινωική Κρήτη οι σαρκοφάγοι πολλές φορές στολίζονται με εικόνες ψαριών.⁷⁹

78 Δημητροκάλλης Γεώργιος, *Θρησκευολογικά και Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 1997, σελ. 50

79 Παναγής Λεκατσάς, *Η Ψυχή-Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σελ. 237

*εικ.61:Οι Ψυχές των Νεκρών διασχίζουν το ποτάμι τη μέρα της Τελικής Κρίσης,
Τοιχογραφία του 14 – 15ου αιώνα*

Το νερό ως ψυχολογική διαδικασία

Ο άνθρωπος γνωρίζει ότι κάποια στιγμή θα πεθάνει, και αυτή η γνώση είναι τόσο πρωταρχική όσο και η ανάγκη της γλώσσας, του γέλιου και της σκέψης. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσέγγιση της Πλατωνικής θεωρίας περί της αθανασίας, η οποία διαφέρει από τη στάση της θεολογίας ή της μυθολογίας. Κατά τον Πλάτωνα το **«σκέπτεσθαι» και το «φιλοσοφείν» αποτελεί ένα μεταφορικό θάνατο**, εφόσον η ψυχή αποχωρίζεται την φθαρτή φύση. **«Εκείνοι που φιλοσοφούν ορθά ασκούνται στο να πεθαίνουν και κανείς στον κόσμο δεν φοβάται λιγότερο από αυτούς το θάνατο»** (Φαίδων, 67ε) Η φροντίδα, λοιπόν, της ψυχής είναι αδιαχώριστη από τη μέριμνα για το θάνατο, που γίνεται αυθεντική μέριμνα για ζωή. **Η ζωή, έτσι γεννιέται από το θρίαμβο επί του θανάτου**, δηλαδή την αθανασία και αφθαρσία της ψυχής.⁸¹ Μπορεί, δηλαδή να υποστηριχθεί ότι ο θάνατος κατ' αυτή την προσέγγιση **ταυτίζεται με το ταξίδι**. Συγκεκριμένα, για την φιλοσοφία είναι το πρώτο αληθινό ταξίδι. Πολύ πριν οι ζωντανοί οικειοποιηθούν τη θάλασσα και ταξιδέψουν έβαζαν το φέρετρο στο νερό. Η ταύτιση του νερού με το ταξίδι, παρουσιάζεται στην προϊστορία, πολύ πριν εμφανιστεί η ορθολογική σημασία του, - **«ο άνθρωπος ανακαλύπτει τη χρησιμότητα το ίδιο δύσκολα όσο και την αλήθεια»**- σαν το ταξίδι χωρίς γυρισμό, ως την παράδοση σε ένα αμετάκλητο θάνατο. Μόνο το νερό μπορεί να απαλλάξει τη γη, εξού και τα παιδιά που γεννιόντουσαν με αναπηρία τα «παρέδιδαν» στη θάλασσα, και μόνο όταν επιβίωναν θεωρούνταν ότι σώθηκαν από το νερό και μπορούσαν να θεωρηθούν θαυματουργά.

80 Παναγής Λεκατσάς, *Η Ψυχή-Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σελ. 266

81 Gaston Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα –Δοκίμιο πάνω στην φαντασία της ύλης*, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1986, σελ. 78

«Αν όντως για το ασυνείδητο, ένας νεκρός είναι ένας απών, μόνο ο ταξιδιώτης του θανάτου είναι ένας νεκρός που μπορούμε να ονειρευόμαστε δίχως τελειωμό.» ⁸³

«Ο Θάνατος είναι ταξίδι και το ταξίδι είναι θάνατος.»⁸²

Ο θάνατος ταυτίζεται με την **φυγή**, και η πραγματική φυγή **ακολουθεί την ροή του νερού**, το ρεύμα του ποταμού. Όλοι οι ποταμοί συναντούν τον ποταμό των νεκρών, κι έτσι οι αποθανόντες αποκτούν **ένα δικό τους κόσμο** μέσα στον οποίο θα μπορούμε να τους ονειρευόμαστε δίχως τελειωμό και το μνήμα αποτελεί την κατοικία στην οποία μπορούν να τους επισκέπτονται οι ζωντανοί. Ο ποταμός αποτελεί το όριο ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο και αυτό γιατί συμβολικά, αναπαριστά την πορεία της ύπαρξης. Κυλά από την πηγή και καταλήγει στον απέραντο ωκεανό, διαδικασία την οποία μιμούμαστε για να προσεγγίσουμε τον κόσμο των νεκρών από τον κόσμο των ζωντανών. Ο αποχαιρετισμός στο νερό και η δοξασία για την επισφράγιση του θανάτου ως ταξίδι, έχει υπάρξει πηγή έμπνευσης για διάφορες μορφές τέχνης. Στην ποίηση, ο Baudelaire αναφέρεται στον θάνατο ως καπετάνιο **«Ω! Θάνατε, γέρικε καπετάνιε, εφτασ' η ώρα! Ας σηκώσουμε άγκυρα!»** (Les fleus du Mal, La Mort) και ο Paul Valery στο ποίημα Le Cimetiere Marin (Το παραθαλάσσιο νεκροταφείο) αναφέρεται στην θάλασσα σαν το μέσο του ξαναγεννημού **«...τη θάλασσα, τη θάλασσα, που ξαναρχίζει πάντα!»**. Αν λοιπόν, γίνει αναγωγή σε πρωτογενές επίπεδο, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το νερό είναι το μέσο **για να διαφυλάξει στο θάνατο την έννοια του ταξιδιού**, ένα μέσο που επιβεβαιώνει την θεωρία του Carl Jung ότι η ψυχολογική καμπύλη της ζωής **αρνείται να συμφιλιωθεί με το φυσικό νόμο του θανάτου**.⁸³ Ο Jung υποστηρίζει ότι ο φόβος του θανάτου υπάρχει όταν δεν μπορούμε να τον δούμε ως ολοκλήρωση ή αφετηρία. Έτσι, η παράδοση του νεκρού στο νερό δεν συμβολίζει παρά την παράδοση της ζωής για μια

⁸² Gaston Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα* –Δοκίμιο πάνω στην φαντασία της ύλης, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1986, σελ. 80

⁸³ Carl Jung, *Ψυχολογία και απόκρυφο*, εκδόσεις Ιάμβλιχος, Αθήνα 2000, σελ. 87

νέα αρχή, για ένα νέο ταξίδι. Τα έθιμα, υποταγμένα στον ορθολογισμό μπορεί να «εμπιστεύονται» τους νεκρούς στο μήημα **αλλά η ψυχή παραδίδεται στο νερό** ως αποτέλεσμα της συνύπαρξης φυσικών ονείρων και κεκτημένων παραδόσεων. Πολλοί λαοί, που σχετίζουν το θάνατο με το νερό, υποστηρίζουν πως και ο Παράδεισος είναι ένας τόπος που κυριεύεται από το υδάτινο στοιχείο. Οι αρχαίες φυλές, φαντασιώνονταν **παραδείσους κάτω από τη θάλασσα**, μέσα στους βυθούς της όπου πέραν των σκλάβων και των φτωχών οι λοιπές ψυχές περνούν τρισευτυχισμένη «ζωή» .⁸⁴ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Παραδείσων της Νέας Καληδονίας και των νησιών Σαμόα, όπου τοποθετείται κάτω από τη θάλασσα σε μέρος που δεν σκοτεινιάζει ποτέ, και έτσι οι νεκροί **παραδίδονται στα νερά της θάλασσας** με στόχο την μεταφορά τους στην ιδανική «ζωή» του Παραδείσου και την παράταση αυτών των βυθένιων τόπων. Πολλές είναι και οι δοξασίες περί των **Παραδείσων-Νησιά** σε κάποια άγνωστα νερά, μακριά από τον κόσμο των ζωντανών , αφημένα στην τελειότητα του κλίματος, της βλάστησης και της συνύπαρξης. Τέτοιες μαγικές εικόνες περιγράφονται και από τον Ησίοδο «...μακάρων νήσους παρ' [ωκεανών βαθυδίνην...](#)» για τους χώρους ανάπαυσης νεκρών και Θεών. Συμβολικά κι σε αυτές τις περιπτώσεις το νερό, συμβολίζει το ταξίδι της ψυχής για να φτάσει στον Παράδεισο, συνήθως με κάποια βάρκα ή κάποια ιδεατή πύλη, όπως π.χ. η Αχερουσία λίμνη αποτελούσε την πύλη για τον Άδη. Επιπλέον, η αναφορά του θανάτου ως ταξίδι, έχει πολλές φορές την βάση της στον υποθετικό δρόμο που παίρνει η ψυχή. Συνήθως, ο δρόμος αυτός είναι δύσβατος, διαβαίνει μέσα από κοιλάδες, από ποτάμια και θάλασσες, πότε χρησιμοποιώντας καράβια, πότε κολυμπώντας ή ακόμα περπατώντας. Τα περιπλανήματα της ψυχής αποτελούν τις προβολές του σχεδίου της Αναχώρησης, των Δοκιμασιών και των Αγώ-

84 Παναγής Λεκατσάς, *Η Ψυχή-Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σελ. 268

Ως εδώ, το νερό σαν στοιχείο θανάτου συμβολίζει το ταξίδι σαν απόρροια της ψυχολογικής διαδικασίας. Σε αυτό το σημείο, το νερό θα αναλυθεί ως το τελειωτικό στοιχείο της ζωής με την έννοια της **αιώνιας απαλλαγής από την ψυχή** του νεκρού και την απώλεια της ύπαρξης μέσα από την ολοκληρωτική διασπορά. Καθένα από τα στοιχεία της φύσης έχει την δική του διάλυση : η γη έχει τη σκόνη της, η φωτιά τον καπνό και **το νερό διαλύει πιο ολοκληρωτικά**, βοηθά στον **ολοκληρωτικό θάνατο**. «Ψυχή μου άλλαξε σε μικρές σταγόνες νερού και πέσε μέσα στον Ωκεανό, ανεύρετη για πάντα» (Faust, Christophe Marlowe) Η ταύτιση του νερού με την «διάλυση», οφείλεται στην ιδιότητα του να αφομοιώνει τόσες ύλες (ζάχαρη-αλάτι), και να διαποτίζεται από τα χρώματα και τις γεύσεις. Ο απλός συσχετισμός αυτής της ιδιότητας με την **αφομοίωση της ζωής** μέσα σε αυτό αλλά και η ρευστότητα του ως πρωταρχικό του χαρακτηριστικό, διαμορφώνουν τις «φανταστικές» του ιδιότητες περί θανάτου και ζωής.

«Μην εφαρμόζεις ποτέ στην αλήθεια μόνο το μάτι, αλλά ό,τι είσαι εσύ ο ίδιος ανεπιφύλακτα»

(Paul Claudel, Le porc)

Οι συνδυασμοί του νερού με άλλα στοιχεία, όπως ο αέρας, η γη και η φωτιά είναι ένα σύνηθες φαινόμενο στους χώρους ταφής, ή στην διαδικασία αποχαιρετισμού του νεκρού. Η αιτία που οδηγεί σε αυτή τη τάση είναι ότι **επιτυγχάνεται μία σύζευξη**. Ο διπολικός συμβολισμός του νερού ως ζωή και θάνατος ταυτόχρονα, δίνει στο νερό την ιδιότητα να «χρησιμοποιείται» με πολλές έννοιες σε χώρους ταφής. Ο συνδυασμός του νερού με το στοιχείο της γης, είναι ο πιο διαδεδομένος κι αυτό γιατί στον συγκεκριμένο συνδυασμό το ένα στοιχείο από τα δύο αδραντοποιείται για να κυριαρχήσει το άλλο

85 Παναγής Λεκατσάς, *Η Ψυχή-Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σελ. 229

-λόγω της συνυφασμένης φύσης τους-⁸⁶, κι αυτό επιτρέπει στην φαντασία να «διαλέξει» το στοιχείο που θα επικρατήσει έναντι ζωής και θανάτου. Η σύζευξη των δύο στοιχείων (νερό-γη) δημιουργεί τη λάσπη, η λάσπη είναι η «σκόνη του νερού» , η εικόνα της μεταβάλλει συνεχώς την ύλη της και αποτελεί και μία από τις πιο αξιοποιημένες ύλες.

Συμβολικά, το ανθρώπινο σώμα προέρχεται από τη λάσπη και αναγεννιέται μέσα από αυτή.⁹⁰

Στην αρχαιότητα τα λασπόλουτρα είχαν το ρόλο της καθαρσης και της αναγέννησης. «Το νερό, κάτω από αυτή τη μορφή, μοιάζει να φέρνει στη γη αυτή καθαυτή την αρχή της ήρεμης, αργής, βέβαιης γονιμότητας»⁸⁸ Ο συμβολικός χαρακτήρας ενός νεκροταφείου, οργανώνεται σε ένα **κάθετο άξονα**. Στο φυσικό επίπεδο, η καθετότητα αυτή εξηγείται από την **επιστροφή στη μήτρα της ζωής, τη γη**. Τα λουτρά, στην διαδικασία της ταφής έχουν ρόλο διπλό: **Κάθαρση, Αναγέννηση**. Δύο ενέργειες κατά βάση αχώριστες καθώς ο καθαρισμός σαν μυητική λειτουργία είναι και ξαναγεννημός ταυτόχρονα.⁸⁹ Ο τόπος στον οποίο λαμβάνουν χώρα τα λουτρά του νεκρού είναι ως επί το πλείστον και χώροι ταφής ή εν γένει χώροι λατρείας και σχετίζονται άμεσα με την διαδικασία της βάπτισης ενός νεογέννητου. Η αναγεννητική αυτή σημασία κυριαρχεί και στην «στέψη» του θανάτου, ως **συμβολική αναγέννηση** στην σφαίρα του ασυνείδητου. Όπως, και την βάπτιση του νεογέννητου μετά το λουτρό- μύρωμα, συνηθίζεται σταθερά να τον ντύνουν με καθαρά ή καινούρια ρούχα.

86 Gaston Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα* –Δοκίμιο πάνω στην φαντασία της ύλης, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1986, σελ. 102

87 Από λάσπη-πυλό έχουν δημιουργηθεί οι πρωτόπλαστοι , σύμφωνα με τις λαϊκές δοξασίες.

88 Gaston Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα* –Δοκίμιο πάνω στην φαντασία της ύλης, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1986, σελ. 115

89 Παναγής Λεκατσάς, *Η Ψυχή-Η ιδέα της ψυχής και της αθανασίας της και τα έθιμα του θανάτου*, εκδόσεις Καστα-νιώτη, Αθήνα 2000, σελ. 348

Έτσι, σηματοδοτείται μία νέα αρχή, όπου πρέπει να βρει το σώμα απαλλαγμένο από το παλιό, έτοιμο για ένα **νέο ξεκίνημα**. Συνήθως, το ένδυμα είναι σε χρώμα λευκό για να ενισχύσει το συμβολισμό του ξαναγεννημού σε μια ανώτερη σφαίρα.

**«Όλα όσα είμαστε, είναι το αποτέλεσμα
αυτών που έχουμε στο νου. Ο νους είναι τα
πάντα και αυτά που σκεφτόμαστε και αυτά
που γινόμαστε»**

Gautama Buddha

Η κίνηση του νερού σε συνδυασμό με την επαφή του με τις επιφάνειες, προκαλεί μία ποικιλία ήχων, με διάφορες εντάσεις και ρυθμούς. «Ο θόρυβος των νερών δέχεται πολύ φυσικά τις προσομοιώσεις της φρεσκάδας και της διαύγειας. Τα γελαστά νερά, τα ειρωνικά ρυάκια, οι χείμαρροι με τη θορυβώδη ευθυμία ξαναβρίσκονται στα πιο ποικίλα λογοτεχνικά τοπία. Αυτά τα γέλια, τα ψελλίσματα, μοιάζουν να είναι το βρεφικό λεξιλόγιο της φύσης»⁹⁰ Ο ήχος έρχεται να συμπληρώσει την εικόνα, και να «ντύσει» την αίσθηση που αποπνέει ο χώρος του κοιμητηρίου. Όταν για παράδειγμα, το νεκροταφείο βρίσκεται δίπλα σε ένα ποτάμι, ο ήχος που παράγεται είναι διαρκής με γρήγορο και ρυθμικό μοτίβο. Μία λίμνη, ακόμα έχει διαφορετικούς ήχους, ή και η θάλασσα μπορεί να παράγει ανά περιπτώσεις διάφορους ήχους, προκαλώντας διαφορετικά συναισθήματα.

«Το νερό είναι υπόδειγμα της ηρεμίας και της σιγής»⁹¹

Έτσι, το νερό στις λίμνες, προσθέτει στο τοπίο ένα βάθος, μια υλοποιημένη σιωπή. Ενώ, στην πηγή το νερό μπορεί να εκφράζει με τον δροσερό του ήχο, χαρά ή και θλίψη ανάμεσα στην ποικιλία των ήχων που παράγονται. Η «οργισμένη» φύση πολλές φορές, παράγει θύελλες, καταρρακτώδεις βροχές, ανεμοστρόβιλους, και τότε οι ήχοι έχουν μία άλλη χροιά, πιο θυμωμένη. Οι ήχοι του νερού, λοιπόν πολλές φορές προκαλούνται έμμεσα. Στην περίπτωση των κοιμητηρίων, οι ήχοι αυτοί κλείνουν μέσα τους όλη την θλίψη αλλά και το σεβασμό που αρμόζει σε αυτούς τους χώρους.

90 Gaston Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα* –Δοκίμιο πάνω στην φαντασία της ύλης, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1986, σελ. 38

91 Gaston Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα* –Δοκίμιο πάνω στην φαντασία της ύλης, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1986, σελ. 199

Όπως για παράδειγμα, στο νεκρομαντείο του Αχέρωντα, οι ήχοι που δημιουργούνται μέσα από τις επιτηδευμένες κατασκευαστικές λεπτομέρειες, αντιστοιχούν στους ήχους και στην βοή το νερού, όπου **παραπέμπουν στους ήχους των ψυχών.** «Όλα στο Σύμπαν είναι Ηχώ»⁹² Το νερό συνηχεί με τους υπόλοιπους τόνους της ζωντανής φύσης που όμως πολλές φορές μπορεί να αντηχούν σαν υπόγειοι, σκοτεινοί ήχοι.

⁹² Gaston Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα – Δοκίμιο πάνω στην φαντασία της ύλης*, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1986, σελ. 200

Σύμφωνα με τις παραπάνω αναφορές, το ταφικό μνημείο αποτελεί σε πρώτη φάση τον τόπο όπου κείται το νεκρό σώμα, έπειτα τον τόπο που επέρχεται η βιολογική του αποσύνθεση και τελικά τον τόπο ανάπαυσης και μνήμης για τα προσφιλή σε αυτό άτομα. Έτσι, ο χώρος του κοιμητηρίου αποκτά μία σοβαρότητα και ένα μυστήριο που σχετίζεται με το άγνωστο, στην άλλη διάσταση. Στις περισσότερες περιπτώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω η ψυχή διαχωρίζεται από το νεκρό σώμα, και επέρχεται έτσι η σωματοποίηση του νεκρού σε μία άλλη σφαίρα μέσα από την ύπαρξη του μνήματος. Το υπέργειο, λοιπόν τμήμα το ταφικού μνημείου πέρα από τη χρηστική του σημασία να αποκρύψει μια επερχόμενη βιολογική αποσύνθεση, έχει και τον ρόλο της αιώνιας μνήμης μέσα από ένα φανταστικό αιώνιο σώμα που παραμένει συνεχώς με το πέρασμα του χρόνου στην ίδια θέση. Η αρχιτεκτονική, εμπλέκεται με την δημιουργία του κάθε ίχνους ξεχωριστά, αλλά και στη διαμόρφωση του συνόλου των χώρων ταφής. Η ανάλυση των επιμέρους στοιχείων ενός νεκροταφείου μπορεί να οδηγήσει σε συμπεράσματα για την χρήση του υδάτινου στοιχείου στους χώρους ταφής.

Το υδάτινο στοιχείο συνδυάζει, τις οπτικές, τις ακουστικές και τις φωνητικές εντυπώσεις, η χρήση του, λοιπόν μέσα στους αιώνες συνήθως αντιπροσώπευε το ενδιάμεσο εκείνο στοιχείο που διαχωρίζει τον κόσμο των ζωντανών και των νεκρών. Αυτή η παράμετρος παραμένει ανά τους αιώνες και θέτει σταθερά το νερό ως στοιχείο διαμόρφωσης των νεκροταφείων, αντίστοιχα πάντα με την κουλτούρα του κάθε λαού. Η οργάνωση των κοιμητηρίων, με άξονα τον ρευστό, συνεκτικό λόγο του νερού έχει ομοιογένεια και σημειολογικές αναφορές. Διαχρονικά, παρόλο που το νερό χρησιμοποιείται κυρίως ως «σύνορο» μεταξύ δύο κόσμων, η χρήση του αφορμάται από διαφορετικές παραμέτρους, ανάλογα με τις αντιλήψεις της εκάστοτε εποχής. Αρχικά, το νερό ήταν το μέσο του ταξιδευτή για να

φτάσει στην αντίπερα όχθη, αντιπροσώπευε τον κύκλο της ζωής. Στην αρχαιότητα, το υδάτινο στοιχείο παραμένει το εισιτήριο για το πέρασμα στην άλλη διάσταση, και συμβολικά γίνεται η πύλη για την πρόσβαση σε αυτή. Με το πέρασμα των χρόνων το νερό αρχίζει να αποτελεί και διαχωριστικό στοιχείο ανάμεσα σε δύο κόσμους και συχνά τα νεκροταφεία βρίσκονται σε νησιά ή διαχωρίζονται από τους οικισμούς με νερό, το περικλείστο τους σχήμα δεν περιγράφεται πλέον απαραίτητα από ένα συμπαγές τείχος, αλλά κάποιες φορές από το υδάτινο στοιχείο. Το «Υψηλό τοπίο» του κοιμητηρίου αρχίζει πλέον μετά τον μεσαίωνα, να αποτελεί μία αρχιτεκτονική προσέγγιση με μία ιδιαίτερη έμφαση στην εναρμόνιση του με την φύση. Πλέον τα αστικά νεκροταφεία καθιερώνονται και το υδάτινο στοιχείο κρατάει περισσότερο τον συμβολικό του ρόλο, μέσα στις τοπιακές διαμορφώσεις του χώρου και του κάθε μνήματος ξεχωριστά. Έτσι, το υδάτινο στοιχείο καθιερώνεται ως ένα βασικό στοιχείο των αρχιτεκτονικών συνθέσεων στα νεκροταφεία.

Σήμερα, ο θάνατος πλέον θεωρείται ένα μέρος στην ρουτίνα μια πολυάσχολης ζωής, η φύση παραγκωνίζεται και ο άνθρωπος ξεχνά τον προορισμό του. Η σχέση μεταξύ ζώντων και νεκρών με τις νέες πρακτικές ταφής, την τοποθέτηση νέων κοιμητηρίων σε αστικά προάστια ή αστικές παρυφές- δεν αποτελεί σημείο εσωτερικής εξερεύνησης, ούτε και τίθεται ως μια βασική αρχή για τον σχεδιασμό ενός τέτοιου χώρου. Η χρήση του υδάτινου στοιχείου έχει συνήθως το χαρακτήρα της διαμόρφωσης στο τοπίο, ο σχεδιασμός είναι πια η πράξη, και όχι το μέσο για να αναδιπλωθεί η ζωή ως πράξη. Η τάση αυτή αποτελεί ένα νέο πολιτισμικό, κοινωνικό φαινόμενο, διότι στην έως τώρα ιστορική πορεία η σχέση των συμβόλων με τους χώρους ταφής ήταν ένα ζωτικό στοιχείο στην διαμόρφωση τους και κατ επέκταση στην διαμόρφωση της κοινωνίας και της καθημερινότητας.

Η Αρχιτεκτονική, έχει την δυνατότητα, να αποδώ-

σει χωρικά την ιερότητα ενός χώρου, το αίσθημα του υψηλού μέσα από την απεραντοσύνη της φύσης και την τοποθέτηση της ανθρωπίνης ύπαρξης στο επίκεντρο. Ορίζει τη θέση του ανθρώπου μέσα στον κόσμο και αποτυπώνει το διάνογο της ανθρωπίνης παρουσίας ή απουσίας με τη φύση, το φανερό, το αφανές. Με αυτό τον τρόπο καθίσταται ικανός ο αρχιτέκτονας και να καταστήσει τους χώρους ταφής, χώρους ζωτικών και λειτουργικών ως παρανομαστή στην καθημερινότητα μιας πλέον ταχύρυθμης ζωής ελλιπή σε κινήτρα με πλήρη άρνηση των ενστίκτων, που όμως έχει διαχρονικά την ίδια ουσία και μπορεί να ορίζεται όπως τα ένας κύκλος του νερού.

«Η παρεκτροπή από τις αλήθειες της φυλής γεννάει νευρωτική ανησυχία και από αυτήν έχουμε μπόλικη στις μέρες μας. Η ανησυχία γεννάει την έλλειψη κινήτρων και η απουσία κινήτρων στη ζωή είναι μια ασθένεια της ψυχής που η εποχή μας αγνοεί την πλήρη της έκταση και σημασία.»

Βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία

-Γιάννης Αίσωπος, Γιώργος Σημαιοφορίδης,
*Τοπία εκμοντερνισμού. Ελληνική Αρχιτεκτονική '60
και '90*, εκδόσεις: KAM, METROPOLIS press, Αθήνα
2002

-Δ.Δημητρακάκος, *Μέγα λεξικό, όλης της
ελληνικής γλώσσας*, εκδόσεις Δομή, Αθήνα 1964

-Δημητροκάλλης Γεώργιος, *Θρησκευολογικά και
Λαογραφικά Μελετήματα*, Αθήνα 1997, σελ. 50

-Μαρία Κουμαριανού, *Μνημεία και Νεκροί. Το
Φαντασιακό του Θανάτου στην σύγχρονη
Ελλάδα*, Δωδώνη, Αθήνα 2008

-Μπούρας Χαράλαμπος- Φιλλιπίδης Δημήτρης,
Αρχιτεκτονική, εκδόσεις: Μέλλισσα, Αθήνα 2010

-Γιώργος Περράκης, Νίκος Σκουτέλης,
*Αναπαράστάσεις του Υπερβατικού-Λεξιλόγιο
της μεταφυσικής στον Αρχιτεκτονικό Σχεδιασμό*,
εκδόσεις: Καπόν, Αθήνα 2016

-Πλάτων, *Πολιτεία (ή περι δικαίου)*, εκδόσεις
Κάκτος, Αθήνα 1992

-Πλάτων, *Φαίδων ή περι ψυχής*, εκδόσεις:Κάκτος,
Αθήνα 1993

-Τεγόπουλος-Φυτράκης, *Ελληνικό Λεξικό*,
εκδόσεις: Μείζον, Αθήνα 2006

Ξένη βιβλιογραφία

-Gaston Bachelard, *Το νερό και τα όνειρα – Δοκίμιο πάνω στην φαντασία της ύλης*, εκδόσεις Χατζηνικολή, Αθήνα 1986

-*Encyclopédie des symboles : astrologie, cabale, mythes, nombres, alchimie, divinités et croyances, héros et légendes*, Εκδόσεις : La Pochotheque, Μοναχο 1989

-Dal Co Francesco and Mazzariol Giuseppe, Carlo Scarpa. *The complete works*, trans. Richard Sadleir, Electa/Rizzoli, New York, 2002

-Italo Calvino, *Οι Αόρατες πόλεις*, Εκδόσεις:Καστανιώτη, Αθήνα 2004

-Richard A. Etlin, *The Architecture of Death*, MIT Press, Λονδίνο 1984

-G.Galza,*Isola Sacra.La Necropoli del "Portus Romae"*, "*Notizie degli Scavi di Antichita*", Idem, Roma, 1940

- Carl Jung, *Ψυχολογία και απόκρυφο*, εκδόσεις Ιάμβλιχος, Αθήνα 2000

-Ritter Joachim, Simmel George, Gombrich H. Ernst, *Το τόπιο*, εκδόσεις : Ποταμός, Αθήνα 2004

-Rossi Aldo, *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, εκδόσεις : University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1991

-Ken Worpole,*Last Landscapes-The architecture of the cemetery in the West-*, Reaktion Books, London 2003

-Marilyn Yalom, *Τα Αμερικάνικα Νεκροταφεία- 400 χρόνια Ιστορίας Μέσα Από τα κοιμητήρια και τους τόπους ταφής-*, Εκδόσεις: Αγρά, Αθήνα 2001

Διαδίκτυο

-<http://skogskyrkogarden.stockholm.se/in-english/architecture/history/new-thinking/>

-<http://www.archdaily.com/> h τ2

-<http://www.logiosermis.net> -<http://www.crete.tournet.gr/el/crete-guide/11-newer-sights/1874-allied-word-war-ii-cemetery>

-<http://www.fhw.gr/chronos/02/crete/gr/society/index4.html>

-<https://www.aegeussociety.org/gr/index.php/excavations-and-research/vavou-ranakis-topography-in-east-crete/>

-<https://el.wikipedia.org/wiki/>

-<http://www.byzantineathens.com/betaal-phasigmaiotalambdaiotakappaeta-iota-lambdaiotasigmaisigmaomicronupsilon.html>

-<http://www.iajgsjewishcemeteryproject.org/netherlands/amsterdam-ouderkerk.html>

-<https://divisare.com/>

-<https://ellaniapili.blogspot.gr/2017/04/dr-masaru-emoto.html>

Ερευνητικές Εργασίες

- Ματίνα Γαλάτη, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από τη τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού]* , Πολυτεχνείο Κρήτης , Νοέμβριος 2012

-Kelly Jean Ard, *The reconsidered Cemetery: An architectural Seam*, University of Florida, May 2008

Άρθρα-Δημοσιεύσεις

-Μαρία Κουμαριανού, «Ανθρωπολογική και πολιτιστική αξιοποίηση του ιερού χώρου. Το παράδειγμα του Α' Νεκροταφείου Αθηνών και του Βρετανικού Νεκροταφείου Κέρκυρας»

Κατάλογος εικόνων

εικ1: celant Germano & Ghirardo, aldo Rossi:

Drawings εκδόσεις: Skira, μιλάνο, 2008

εικ2: <https://www.audioguiaroma.com/necropolis-vaticano-entradas.php>

εικ3: Lenormant Charles, Fran Gerard, peintre d'histoire: Essai de biographie et de critique [2nd ed.]

εκδ.: Adolphe Rene et Companie, Parisi, 1847

εικ4: Frantz Henri, Bocklin Arbold: Encyclopedia Britanica [11th ed.] εκδόσεις: Cambridge University Press, Λονδίνο, 1911

εικ5: τοιχογραφία Αρχαιολογικό Μουσείο

Ηρακλείου, Φωτογραφικό υλικού Μουσείου

εικ6:

εικ7-11: [ps://www.aegeussociety.org](https://www.aegeussociety.org)

εικ12: Προσωπικό αρχείο (Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου)

εικ13: <https://www.theparisreview.org>

εικ14-18: <https://el.wikipedia.org/wiki/>

εικ19: <http://www.ia-ostiaantica.org>

εικ20-21: <http://civitavecchia.portmobility.it/>

εικ22-24: <http://www.byzantineathens.com>

εικ25: Mayor A. Hyat, Prints & People : A social History of Printed Pictures, Εκδόσεις: Princeton University Press, Λονδίνο 1971

εικ 26:

εικ27-28: Etlin Richard, The Architecture of Death, εκδόσεις : MIT Press, Λονδίνο, 1984

εικ29: <https://commons.wikimedia.org>

εικ30: <http://www.atlasobscura.com>

εικ31: <http://www.minorsights.com>

εικ32: Treatise on Architecture, Étienne-Louis Boulée. A complete presentation of the Architecture, Essai sur l'art, which forms part of the Boullée papers (Ms.9153) in the Bibliothèque Nationale, Paris. Ed. Alec Tiranti Ltd., London, 1953.

εικ33: <https://www.nationalgallery.org.uk>

- εικ34: Ken Worpole, Last Landscapes-The architecture of the cemetery in the West-, Reaktion Books, London 2003
- εικ35-38: προσωπικό αρχείο
- εικ39: <https://aylinasir.wordpress.com>
- εικ40: <https://el.wikipedia.org/wiki/>
- εικ41-43: <http://de.phaidon.com>
- εικ44-45: www.archdaily.com
- εικ46-47: <https://www.cwgc.org/>
- εικ48: <https://el.wikipedia.org/wiki/>
- εικ49: προσωπικό αρχείο
- εικ50: <http://www.explorecrete.com>
- εικ51: Etlin Richard, Symbolic French Enlightenment Architecture and its legacy, εκδόσεις: University of Chicago Press, 1994
- εικ52: Encyclopédie des symboles : astrologie, cabale, mythes, nombres, alchimie, divinités et croyances, héros et légendes, Εκδόσεις : La Pochotheque, Μοναχό 1989
- εικ53-54: <https://indulgy.com>
- εικ55: Δημητροκαλλής Γεώργιος, Εικονογραφία της ψυχής: Η ψυχή πεταλούδα, Αύρη 1993
- εικ56: geomythiki.blogspot.g
- εικ57: <https://www.flickr.com/photos/morio60/8191919861>
- εικ58: Ματίνα Γαλάτη, Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από τη τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού] , Πολυτεχνείο Κρήτης , Νοέμβριος 2012
- εικ59: <http://megaseniautos.blogspot.gr/2013/03/>
- εικ60: Encyclopédie des symboles : astrologie, cabale, mythes, nombres, alchimie, divinités et croyances, héros et légendes, Εκδόσεις : La Pochotheque, Μοναχό 1989
- εικ61: Ματίνα Γαλάτη, Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από τη τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού] , Πολυτεχνείο Κρήτης , Νοέμβριος 2012

